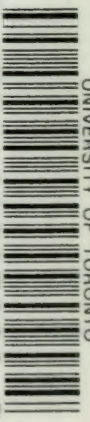

DS
115
K82

Kohut, Adolph
Petah tikvah: reshumot be-
divre yeme ha-Yehudim

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00267060 2

PURCHASED FOR THE
University of Toronto Library
FROM THE
Joseph and Gertrude Schwartz
Memorial Library Fund
FOR THE SUPPORT OF
Jewish Studies

ידי אומות העולם ויחוסם אל היהודים.

יוסף השני קיסר אוסטריא.

בימינו אלה אשר גלגל העת ישוב אהורנית ואין אתנו יודע עד
בימים אשר השנאה לישראל התנכר ורבים הקמים עלינו
את שארית משפטינו גם בארצות אשר בהן כמעט הונח לנו
ומרגזנו; בימינו אלה ייטיב גהה לרוח כהה זכרון הקיסר
שני אשר ישב לכסא מלכי בית הבסבורג וימלוך לצדק וליושר
גם ליהודים יושבי ארץ ממלכתו חקים טובים ומשפטים יחיו

זה החלי:

עוד בנעוריו התנכר הקיסר יוסף השני כי רוח החפש היתה אתו,
תותיו אותות כי לגדולות נוצר, כי לא רק בפיהו יגדיל וללשונו
בהודיעו תושיה לרוב, אבל גם יגדיל ישועות ארצו וחילים ינכר
ריצים ישבר. כי על כן היתה תקות ישראל חזקה כי בימיו
לבטח, כי גם על המחשכים אשר כמו הושיבום עריצים זה
שנים יגיה אורו ואת צדקתם יוציא כצהרים. דעותיו והשקפותיו
ת והחיים כן בעודנו יורש העצר וכן בהיותו משנה לאמו המלכה,
על כסא המלוכה היו גלויות וברורות. במכתביו הערוכים אל
דו van Swieten נמצאו דברים הראוים להיות חרותים באותות
לוח שיש לזכרון לדור אחרון. הלא כה דבריו: „בימי תחדל
הדת במדינות ממשלתי ולא תזכר בלתי אם לדראון למען ירעו
דים למשמעתי כי בזויה היא בעיני מאד; ולא יוסיפו עוד

הקנאים לפנוע באיש בגלל דתו השונה מדתם. חלילה לאיש מהכביר
אכפו על רעהו ולהכניסהו תחת כנפי הדת השלטת אם רוחו זרה לדת
אחרת והוא יהוה לו בדתו עתידות של אושר עולמים ותנחומותיה
ישעשעו נפשו. כל המעשקות והרדיפות בגלל דברים שבין אדם למקום
כליל תחלופנה מממלכתו כי תועבה היו לי".

כמעט ישב על כסא מלכותו ותהי ראשית מעשהו כי פקד את
היהודים יושבי ממלכתו להטיב עמהם ולהסיר מעליהם חרפה: את
אות הקלון, הכתם הירוק — זו פסת הבר אשר דורות רבים נשאוה
על בגדיהם כגברים כנשים על פי הגזרה שיצאה מלפני הכהנים
הקהולים — ואת המס לגלגלת, אשר גם עליו נשאו חרפה בהבדלם
לרעה מכל יתר התושבים. ואף גם זאת כי עוד בימי אמו הקיסרית
מאריא טהרוזיא, אשר התנהגה בקנאות על פי תורת כהניה, נחשבו
היהודים למוגי לב ולבזויי אדם שאינם ראויים והגונים לשאת את בגדי
הצבא עליהם; ובנה יוסף אחרת חשב על היהודים. הוא היה הראשון
למלכי אוסטריא אשר בשנת 1788 לקח גם מהיהודים אנשים לצבא.
בימים הראשונים היתה עבודתם בצבא רק עבודת המשא למסע
המחנות. על פי מצות הקיסר הוסיפו לשבועת-אמונים אשר נשבעו
היהודים הלקוחים לצבא — תחת אחרית דברי השבועה אשר לנוצרים —
מדברים האלה: "כן יביאני האל, כהבמחתו לביאת גואל אמת
ותורתו האמתית וכדברו אשר שלח אל אבותי ביד נביאיו, לחיי
עולם".

מודעת זאת כי ביום השני לירח יאנואר, שנת 1782, הודיע
הקיסר יוסף השני גלוי לכל תושבי ממלכתו את "אגרת הסבלנות"
על דבר היהודים. והאגרת הזאת היתה כעין "אתחלתא דגאולה"
ליהודי אוסטריא רצוצי המשפט, וממנה יתר ממנה פנה לתורת שווי
הזכויות אשר היתה למו מתנה ברבות הימים. את תכונת האגרת
והפצו של הקיסר יוסף השני נכיר ברור בפקודתו אשר שלח אל את
השרים והיועצים אשר בחצר מלכותו, ובה כתוב לאמר: "כלי כל
שינוי, חליפה או תמורה, תהי ליהודי, בתור איש בכל האנשים ואזרח
ככל יתר אזרחי הארץ, הזכות למלאות כל חובות יתר האזרחים

לממלכה, וליהנות מזכויותיה". באגרת הסכלנות היו עשרים וחמשה סעיפים והיותר נכבדים היו הסעיף השמיני, התשיעי, העשירי, האחד עשר, השנים עשר, השלשה עשר והארבעה עשר. הסעיפים האלה זגידו כי הרשות לכל ילדי היהודים לבקר בבתי הספר אשר לילדי הנוצרים וגם בבתי הספר הריאליים, לעשות בכל מלאכה ומשלח יד, לבנות בתי ארג ומטוה לבד ולצמר וכן כל בתי חרשת המעשה, לקבל בהלואת כספם לנוצרים שמרי במחון על בתיהם ואחוותיהם, לעשות במלאכת הציור ובחרשת אבנים ופסל מסכה וכן בכל האומניות אשר רשיון מיוחד איננו דרוש לבעליהן, ועוד ועוד. בין יתר הסעיפים מצוין הסעיף העשרים וארבעה ובו כתוב לאמר: "מן היום הזה יחדלו כל האותות אשר בהם נבדלו היהודים מיתר התושבים, כמו: הגזירה לבל יעבירו תער על זקנם, לבל יצאו החוצה מבקר ועד הצהרים בימי השבתות והחגים והמועדים אשר לנוצרים, לבל יבאו אל בתי משחק וסוד עליונים, אל בתי הקרקסאות והתיאטראות, וכדומה; ונהפוך הוא כי מהיום תהי הרשות לכל הסוחרים הגדולים ולבניהם גם לכל האצילים היהודים לחגור חרב על ירכם".

הקיסר יוסף השני הכיר מעבדי יהודים רבים ויתן להם אותות כבוד גם הרים את הנכבדים שבהם למעלת אצילים. אני אזכיר בזה רק את היהודי הגליציאני, וישראל האַניג שמו, אשר הקיסר הכיר והו לטובה על יתרון חריצותו ועל הברכה אשר הביא לממלכה בסחר הטאבאק. אחרי אשר נתן הרשיון, במאמר המלך, ליהודי גליציא לקנות בארץ מושבם גם אחוות הממלכה הנתונות למכירה בפומבי, קבל זה האיש ישראל האַניג גם את הזכות לקנות את האחזיה וועלם אשר באוסטריא השפלה, אף אם כבר השיבו השרים והיועצים אשר בתא חצר המלכות את בקשתו ריקם. אבל הקיסר הגיד למו גלוי בפקודתו: "רצוני הוא כי תנתן הזכות כן לעורך את בקשתו זאת וכן לכל היהודים העשירים היושבים בכל מדינות ממלכתי לקנות אחוות הממלכה הנמכרות בפומבי, ורצוני זה יהי לכל שרי המדינות לקן"

ובאגרת השנית מיום התשעה עשר לירח מאי 1788, על אדות

היהודים, צעד הקיסר עוד צעד אחד לפנים, כן כתב על אדות כלכלת העניים: כל החקים הנהונים לנוצרים כן בדבר כלכלת עניי עדתם וכן על דבר שילוח הגרים המחזרים על הפתחים, נתונים עד היום גם ליהודים בקהלתם. אפס כי מעתה, באין הבדל בין דת לדת, תהי קופת הצדקה בכל עיר ועיר קופה אחת ליהודים ולנוצרים וכל עני מהוגן בין שהוא יהודי ובין שהוא נוצרי יקבל תמיכה הראויה לו מכסף הקופה הזאת".

דעת לנבון נקל כי בכל אגרות הסבלנות האלה טרם מצאו היהודים את חזון לבם ומשאת נפשם, כי כל אגרת ואגרת עוד היתה "אליה וקוץ בה" ולא השלימה כל חפצי היהודים אף לא מלאה שפקם, הן זאת לדעת כי הקיסר יוסף השני לא הצליח להסיר מלבו גם אמונות הבל ומשפטים קדומים בדבר היהודים. כן נתעה בשוא להאמין כי ראשי קהלות היהודים הם ראשי אגודות-סתרים ולא לאמונה יגברו בארץ, כי על כן היה כל חפצו להכחיד את הקהלות לעריהם לבל יתאספו לאספה ויבחרו למו ועדים מיוחדים. הנה בכל מדינת באהמען לא נתן את הרשיון ליהודים לבחור למו ועד מיוחד בלתי אם לקהל עדת העיר פראג. אף היה כל ישעו להשכיח שפת עבר מפי היהודים בחשבו למשפט כי זאת השפה תעצור בהם מלכת קדימה בדרך ההשכלה. — אולם אלה השגיאות הספורות לא המעטנה את גודל פעלו של הקיסר הזה כביר הרוח ורב העליליה. הן אין לחדד כי אף אם עוד היה חותם ההכנעה טבוע על אגרות הסבלנות, בכל זאת היו כספרי כריתות למשפטי ימי הבינים על אדות היהודים. המעשקות חדלו, ואור חדש נבקע לישראל להצמיח ארוכתם.

ראו נא מה בין הקיסר יוסף השני לאמו הקסרית מאריא טהרעזיא, ומחשבותיהם השונות אשר חשבו על היהודים. זאת הקסרית שטמה את היהודים בלבה הכלית משטמה. בהיות מלחמת משפט הירושה בינה ובין פרידריך השני, הביאו כהניה הקנאים את דבת היהודים היושבים במדינת באהמען רעה אליה כי במסתרים נתנו יד לאויבה, ועל פי הדבה הזאת גזרה גזירת גירוש על כל

היהודים יושבי מדינת פיהם. רק בכל עמל הצליח בידי מליצי יושר חפצם להניא אותה ממחשבתה ולהשיב את אגרת פקודתה. היא הגידה גלוי כי היהודים המה „רק רודפי נשך, משהיתים את העמים אשר בתוכם המה יושבים, ומביאים קללה ולא ברכה להממלכה“.

הקיסר יוסף השני היה אוהב את היהודים הרבה יתר משריו ויועציו. בין מתי סודו היו רבים אשר דעות הקיסר החפשיות היו לצנינים בעיניהם. זאת נראה בדבר המשפט על אדות „הת למוד“. השרים והיועצים היושבים בתא חצר המלכות בווען התערבו גם במשפט התלמוד, בהגדר למו המבקר פישער¹) אשר בעיר פראג דעת לגזור גניזה על כל ספרי התלמוד או להתיר ליהודים רק את הלימוד בהוצאה מתוקנת, כהוצאת התלמוד בשנת 1581 בעיר באזעל על פי התקונים שיצאו מלפני הכהנים הקאתילים באספתם — בהסירם ממנו את כל המאמרים על אדות הנוצרים. גם העמטצפערלר חוה דעתו, כי יש בתלמוד מאמרים רבים המתנגדים לחקי הממלכה ומה נחוץ היה לעשות בהוצאתו החדשה תקונים ושינוים. רק פקודת הקיסר החזקה הצילה את ספרי התלמוד מידי משחיתים בזון או מקלקלים בשגגה ובבלי דעת.

פרידריך השני מלך פרוסיא, בדברו פעם על אדות הקיסר יוסף השני, על אדות תקנותיו החדשות בממלכתו, על אדות חקי סבלנותו הליכותיו עם היהודים יושבי מדינות ממלכתו, כי יפליא חסדו למו, הגיד כדברים האלה: איש על הדרך הטובה הזאת, אבל זאת

---

¹ הערת המתרגם: למטן דעת מה גדול היה כחו של המבקר קארולוס פישר בתלמוד הנני מספר דבר אמת אשר שמעתי על אדותיו מפי ההכס שטרסר: זה המבקר פישר היה גם מתורגמן מושבע לכתבי היהודים בבתי המשפט, ויהי היום ותהי עליו הפקודה מאת השופטים לתרגם לפניהם שער פשרה הכתוב יהודית וז"ל: „והבעלי דינים עשו פשרה ביניהם לפני משורת הדין“ ויתרגם פישר באזני השופטים: והבעלי דינים „אונד דיא ריכטער“ עשו פשרה ביניהם „בראכטען איינען פערגלייס אונטער איינען נו שטאנדע“ לפני משורת הדין „אין געגענווארט דעך געריכטס דינערס“.

לדעת, כי על הקיסר יוסף היתה גם החובה להוציא את היהודים
סמצוקותיהם — הן הוא מלך על ירושלים! — להבין את המתלה
הזאת נחוץ לדעת, כי לנסיכי בית לומהרינגען היה התואר „מלך על
ירושלים” נחלת אבות מאת הנסיך גאטמפריעד מבוילאן — מי שהיה
המצביא לחיל מסע הצלב הראשון ויצור על ירושלים ויבקייענה אליו
ויהי למלך עליה — והקיסר יוסף השני היה בנו של הנסיך פֶּראנץ I
סמעפֶאן לבית לומהרינגען שהיה אחרי מות קארל השביעי לקיסר
אשכנז ורומא.

השיחה שהיתה בין הקיסר והפרופֶיסור איגנאץ אורעל פֶּעסלער—
בעבור הקיסר בשנת 1787 דרך העיר לבוב — ראויה להזכר, כי היא
תגלה לנו את מחשבותיו ודעותיו.

„הכי לא תכתוב אדוני בזה מאומה?” שאלהו הקיסר.

„כתבתי, אדוני הקיסר”, ענהו הפרופֶיסור ויוצא מחיקו את הספר
„מליצות כתבי הקדש” וישימהו לפניו. „אנוס הייתי לערוך את הספר
הזה לתלמידי בית הספר למורים” הוסיף הפרופֶיסור „יען כי אין יד
מנהלי בית הספר משגת לקנות ספרי תנ”ך לפי מספר התלמידים”.

והקיסר פתח את הספר ויקרא בו שורות אחדות בשפת עבר.

„הנך רואה אדוני”, הגיד הקיסר „כן למדו מורי גם אותי בימי
נעורי קרוא עברית... הגה הפקרתך אדוני למבקר כל ספרי היהודים
במדינה הזאת: האם יוסיף העם הזה גם דעת והשכלה?”

„אולי יכלתי הועיל במעט להגדיל דעת ולהאדירה לוא הואיל
אדוני הקיסר בחסדו הגדול למלא את ידי, כי ארבה עצמה בבקרת
כלבבי וכרוחי”.

„ובמה יגדל כחך?”

„הנה המה מדפיסים המשה חומשי תורה עם פירוש רש”י, וזה
הפירוש כתוב בלשון כשדית אשר לא יבינה כל יהודי שאיננו מלומד.
האם לא טוב היה לוא היה בידי הבח להסיר את פירוש רש”י ולאכופ

את המדפיסים, כי תחת הפירוש הזה ידפוסו לחמשה חומשי תורה
תרגום בן-מנחם?"

"חלילה לנו מעשות כדבר הזה!" ענהו הקיסר "בן מנחם היה
מאמין רק בעקרים שהם משיגי החקירה, ואני אינני רוצה כי היהודים
היושבים בממלכתי יהיו מאמינים על מנת!".

את רוב רחמיו וגודל נדבת רוחו הראה הקיסר יוסף השני בשנת
1771 בהיות הרעב הזק במדינת באַהמען. אז מהר דרכו לבוא עירה
פראג להמציא שבר לרעכים ולהושיעם ממצוקותיהם בכל אשר השיגה
ידו; ואז סמכתהו רוח נדיבה לפקיד גם את רחוב היהודים אשר בעיר
הזאת וירא את ענים ואת לחצם הנורא ויפקדם בפקודת ישועה ורחמים
בהוציאו מאמר מלפניו, כי לא יגרע חלק היהודים מחלק כל עניי העיר
בהנתן למו שבר רעבון בתיים גם כי תהי לחולים מהם הרשות להסתפח
בבית החולים אשר לעדת העיר.

מעללי הקיסר וחסדיו הפליאו את לבות כל רואיהם וכל שומעי
שמעם. ולא רק באוסטריא, כי אם גם בכל רחבי אירופא יצא שמו
לתהלה ולכרכה. אכיר המשוררים בימים ההם, זה קלאַפּשטאַק משורר
"שירת הגאולה", שר לכבוד הקיסר שיר תהלה ובו נמצא כדברים האלה:

... רוח האֵבֶר אֲשֶׁר חִבְּלָה
הַחַיִּית וְלֹא יִנַּע עוֹד לִפְהֶלָה.
וְלִיהוּדִים הַנַּעֲנִים וְהַנַּנְשִׁים
נָתַת מִשְׁפָּטִי אָנֹשִׁים.

גם משוררים אחרים באוסטריא ובארצות אחרות העריצו בשירים
נשגבים את גודל פעלו לחפש ולדרור.

בשנת 1787 יצאה לאור בעיר וויען מחברת קטנה בשם "סדר
התפלה לקיסר יוסף השני" והמחברת הזאת נפוצה בכל הארצות
לאפים ולרכבות. על המחברת הזאת נקרא שם המחבר — הקיסר יוסף

השני . אם ידיו כתובה או לא , אחת היא . אבל מלבו תוציא מלים ורוחו דובר בה . הנה זה תוכן התפלה :

„אלהי עולם , חידת כל הדורות . אתה כליל האהבה והחסד . אתה תורה דרכי , כי מחשבות האנשים השינות ויצרי לבם לא ימנעוך מהיות אב רחום וחנון לכלם . ואנכי , יציר כפיך , האם לא אחון את אשר תחון ולא ארחם את אשר תרחם ? האקשיח לבבי מאורחי ממלכתי ולא אתן לאיש ואיש לערוך אייך תפלה על פי דרכו וכאשר עם לבבו ? הארדוף באף את אלה אשר לא כמחשבותי מחשבותיהם או האם אעופף חרבי על התועים ללמדם בינה ? לא , צור שדי , הפוקד באהבתו כל יצורי עולמים , חלילה לי מעשות כדבר הזה ! כל חפצי להדמות אליך , ככל אשר תשיג יד יצור נברא להדמות אל יוצרו ; כל ישעי להרבק במדותיך . מה אתה רחום אף אני רחום מה אתה חנון אף אני חנון ! מעתה יחדל כל שלמון ברוח האדם לכלוא אותו או לשנות דרכו בכל מדינות ממלכתי . . . הנה משפט נבחרהו לשלום באדם לרע לו ולהוציאהו מחברת האנשים על יצר מחשבות לבו , או האם בכח נקרב את הלכבות ובשומים נשובכ תועי רוח אלינו ? מעתה ינתקו כל אויקי הקנאות אשר יוצרי עמל כוננום לחרפת בני האדם . ופתיל החנינה והאחזה יאחד את כל לבות האזרחים יושבי ממלכתי מן הקצה אל הקצה מעתה ועד עולם” .

יוסף השני קיסר אוסטריא בדורו כמרקום אוריליוס אנמיניום קיסר רומא בדורו . גם דעתו היתה רחבה ולכו פתוה לכל דבר חכמה ותושיה ולכל רדעות החדשות אשר התעוררו בימים ההם על אדות משפטי בני האדם . כתבי כריסטיאן ווילהעלם פ . דאָהם על אדות היהודים ומשפטם להחשב באורחי הארץ , גם כתבי רבים מאנשי מעלה אשר קמו בימים ההם להצדיק את היהודים מעלילות שומניהם העירו את רוחו עד מאד ויתבונן בדבריהם עד תכלית חקר . עתה פתח הקיסר ליהודים גם שערי בתי המדרש למדעים וכתבי הספר לחרשת המעשה אשר היו סגורים לפניהם עד היום ההוא . — אף הוא העיר את לבות חכמים רבים , שרים ונסיכים ויודעי בינה לעתים להתבונן אל שאלת היהודים ולבוא עד חקר תכליתה , עד אם הרימו קולם להגיד יושר

העשוקים בקהל רב, וקולם זה השביח את שאין צורריהם מאו. הנה
שאון שירי קלאפסטאק עלה באזני הרור ההוא וירעישם בדבריהם
הנאמרים באמת:

מי לא תתקפהו הרדה, לא ידע רחם
לדמעת העשוקים ואין להם מנחם,
בראותו המון אנשים רעים וחטאים
ריקים ופוחזים הבוטהים בכה ידם
מתנפלים על ישראל במשוכת פראים
להשביתם מגוי ולהבחידם מאדם!
ומי ומי הנני ישראל לעושקיהם
אם לא אלה שאסרו בנחשתים ידיהם?
אמה, הגואל, פתחת למוסריהם
וימסו האסורים מעל זרועותיהם.
עוד זרוע אסירי ברזל פצועה
וקול הקבלים יצלצל באזניהם,
מרים יאמינו כי באה התשועה
ולבבם יתע ולא ידעו דרפיהם.

ואמנם זה הקיסר יוסף השני התעלה בדעותיו ומעלליו על כל
בני הרור ההוא ודרכו היתה גבוהה מדרכיהם, גבוהה מאד. הנה
הקיסרים הבאים אחריו לשבת על כסא המלוכה באוסטריא, ליאופולד
השני ופראנץ הראשון, השביחו ליהודי ממלכתם את כל החקים הטובים
והסדרים הישרים אשר הקיסר יוסף הבין למו, ועוד הוסיפי להעיק
תחתם ולהכביד נחשתיהם. עוד ימים רבים אחרי מות הקיסר יוסף
נחשכו יהודי אוסטריא בעיני שרי ממלכתם כבוגדים ופושעים ולא חשכו

מפניהם כל הרפה וכל קלסה להשפיל כבודם ולהבאישם בעיני יושבי הארץ. הנה כי כן יצאה מלפניהם הגזירה על ישראל לכלי בוא כבדית דנשואין בלתי אם הבן הבכור בכל משפחה ומשפחה, וכל פקיד בעירו הת רב בעניני משפחות היהודים וישימם לרעג ולקלם בכל סביבותיהם ועוד יותר רגזה הארץ תחת יהודי אוסטריא בימי ממלכת הקיסר פראנץ השני, בהיות הנסיך מטרניך לראש ישרי הממלכה. בדברים נאמנים יתאר סופר דברי הימים לישראל, צבי גראָטץ, את מצב יהודי אוסטריא בימים ההם: „...המה (מטרניך ובני גילוי) לא גרשו את היהודים מן הארץ, כגירוש היהודים במדינות ליבעק וברעמען שהיה בימים ההם, אבל לא נתנים לשאוף רוח, כי החביאום ברחובות-בלאים ורא היה למו המשפט לצאת מהם החוצה. שערי ארץ טיראָל היו סגורים לפניהם. במדינת מאָהרען לא נתנום לגור בערי-השרה ובכפרים, ובמדינת מאָהרען היה להפך כי לא נתנום לגור בערים הגדולות, ככרין ואולמיץ, בלתי אם ללון שמה או להתמחמה שעות מספר. ובכל מקום אשר היה להם המשפט לגור שמה נחבאו ברחובות כלאיהם. החקים המעיקים אשר ליהודי ממלכת אוסטריא היו למשל ולענינה בכל הארץ. — ובגליציא? ליהודים היועבים כמדינה ההוא נייעדו דברים ומעשקות עוד יותר מבימי הבינים. גם החקים הטובים של הקיסר יוסף בדבר כתי הספר והוראת-הדת נהפכו להם לרועץ, כי לא להרבות דעת בישראל היה הפן הפקידים בהכבירים אבפם על ילדי היהודים לבקר בבתי הספר אבל לענות אותם ולהגדיל פצעייהם. אמנם הקיסר פראנץ הרים גם הוא יהודים אחדים אנשי אוצרות למעלת אצילים אבל יתר היהודים בממלכתו חרימו קלון. המה היו למוחים לעבודת העבא אבל גם אם היו גבורים משיבי מלחמה שיערה לא התנשאו מעל למעלות שרי עשרות”.

רק בימי ממלכת הקיסר פראנץ יוסף הראשון ירום הודו, בשנת 1867 נתן ליהודי אוסטריא שווי הוכיות ובאורחי כל הארץ יתחשבו.

ובאחרית דברי עוד עלי לדבר דברים אחדים על אדות השקפת יהודי אוסטריא, בימים ההם, על רבים מחקי החפש אשר הואיל

הקיסר יוסף השני לתת למו. והנה, אף אם לא נכרדה ממנו הגות לבות אסירי עני וברזל אשר פתאם הוציאתם יד חוקה ממסגר והמה לא יאמינו בטובה, בכל זאת יתחמץ לבנו בראותנו כי רוח היהודים המחזיקים בנושנות לא היתה נוחה מהסדרים החדשים אשר אמר הקיסר יוסף לעשות בקהלות יעקב, ביראתם פן יבחר לו ישראל דרך חדשה ורבו מפירי ברית ועוברי חק; פן בהסר מסבל שכמם יבערו רבים ויכסלו לפרוק מעליהם גם עול תורה ומצות. — כראש אלה המשכילים בעם, אשר קנאו לדעות הקיסר יוסף ויתאמצו ללמד תועי לבב בינה פי הקיסר אך שלומם וטובתם הוא דורש, עמד החכם הנודע רבי נפתלי הירץ וויזל, רע בן מנחם, ועל ראשו המטירו המקנאים לתורתם פחים וגפרית ויאמרו להחרימהו מקהלם. — נפשנו ירעה לנו כי גם הגאון רבי יחזקאל לנדא בעל „נודע ביהודה“, מי שהיה בעת ההיא רב בעיר פראג, עמד כראש אלה מורדי הדעת. זה הגאון היה גם מתנגד לתרגום בן-מנחם וביאורו להמשה הומשי תורה. הוא נתעה להאמין כי כל ישעם וחפצם של בן מנחם ואחות מרעיו „לעקיר נטוע“, להפוך את קערת הדת על פיה.

אם כה ואם כה הדבר נכון וברור כי לבב הקיסר יוסף השני היה טוב ליהודי ממלכתו ואת שלומם דרש בנפש חפצה. על כן יהי זכרו לברכה בישראל לדור דורים!

כריסטיאן וילהעלם פ. דאָהם.

אחד מראשי הקוראים לדרור-ישראל והלוחמים בעד צאתו מעבדות לחרות ומאפלה לאורה, היה חכם-המדינה בארץ פרוסיה, זה האיש כביר הרוח כריסטיאן וילהעלם פ. דאָהם אשר כבר הזכרנוהו לתהלה בזכרונות הקיסר יוסף השני.

הוא נולד ביום האחד עשר לירח דעצעמבר שנת 1741 בעיר לעמנאָ איש בנסיכות ליפפע. אביו היה כהן פרוסתנטי בעיר ההיא ויחנך את בנו בכורו זה בדרך הדעת והדת. בהגדלו שלחמו אביו עירה ליפסיה להשתלם בלמודים ולבקר בבית המדרש לתורת הדת. שם התרועע את הסופר הנודע לתהלה ולברכה בימים ההם. כריסטיאן פֿירכטעגאָטט געללערט, את הסופר אשר במשליו עשה לו שם עולם ויסצא נחת ורוב דעת בחברתו. בכל זאת לא מצא מרגוע לנפשו בתורת הדת לבדה ויבקש דרך תבונות בהחלו לבקר בבית המדרש לתורת המשפטים. ספרי יוהאן ברנהרד ביסדוב פעלו בלב הצעיר הצמא לדעת פעולה חזקה מאד. זה האיש ביסדוב אשר היה לאשכנזים כרוסא לצרפתים, חדש בספריו על אדות החנוך והפלוסופיא דוח נכון בקרב רבים מצעירי אשכנז בני דורו ואילו נשאו שואפי חרשות את נפשם. גם זה הצעיר פ. דאָהם, שהיה בעת ההיא בן השע עשרה שנה וכבר היתה התשוקה לדעת כאש עצורה בעצמותיו. ראה בדבריו ביסדוב אור לנתיבתו. ויעריצוהו כרב הדומה למלאך ה' צבאות, ותלהט נפשו גחלים לבקש תורת אמת מפיהו. כי על כן פנה אליו במכתבו, ובו כתוב לאמר: „אין יקר לי בכל חכמה כהשכל וידוע את האמת. היא תכלית כל למודי ואותה אחפש בכל אשר אפנה.

אבל עד היום טרם השכלתי למצוא אותה בטהרה ולדעת מה היא. עוד תועה לבכי בשפק ואינני יודע ומכיר את עצם מהותה. על כן אפנה אליך, האיש הנודע לאוהב אמת וחוקר עד תכליתה, ותקותי תעורדני כי מפיך אציל קשט דבר אמת כמות שהיא. פשר שאלתי זאת לא יתן דמי לי ואיננו מניח לי לישון, וגמרתני בלבי לנסוע אל עירך ולהתמהמה בחברתך עד אם אמצא מרגוע לנפשי. ובכן אך זאת שאלתי כי תשיב לי דבר ברור אם יש לי תקוה להשיג מאווי ואם תקבל אותי בסבר פנים יפות". ואמנם אחרי עבור שנים כספר, בשנת 1771, בהיותו בן שלשים שנה, נסע עירה אלמונה לבקר בבית ביסרוב ואז כרתו שני אנשי הרוח האלה ברית ידידות, ברית מלה עולם לא תופר.

בשנת 1773 בא דאהם ברלינה, כי הסתפח על כהונת מורה ומחנך הנערים המשרתים בחצר הנסיך פרדיננד, אחי המלך פרידריך הגדול. בברלין החל למשוך בעט סופרים, אך עוד בטרם השלים את אשר החל עזב את העיר ברלין לנסוע לעיר גאָטטינגען להוסיף שמוע לקח בבית מדרש המדעים, בתורת המשפטים ובלמודי הספרות. בימי שכתו בעיר גאָטטינגען התהלך כרע וכאח עם הרון שטיין אשר היה אחרי כן אחד מראשי חכמי המדינה בארץ פרוסיה. בשנת 1776 החל דאהם להוציא לאור, יחד עם הסופר באָיע, ספר-עתי בשם "אוצר שכינות החמדה לאשכנז". בספר-העתי הזה כתב דאהם מאמרי דברי הימים ומאמרים נפלאים בחכמת המדינות. בעת ההיא הוציא לאור גם ספרים אחדים רבי ערך, וביניהם את הספר "דברי ימי האנגלים ורצרפתים במזרח הודו". — מראשית ימי החרף לשנת 1776 ועד ימי הבציר לשנת 1779 היה מורה בבית הספר הנקרא על שם קרל הרביעי אשר בעיר קאסעל. משנת 1779 ועד 1786 היה בברלין. ראשית כהונתו בלשכת הממשלה היתה מצערה, כי היה המוכיר באוצר הסתרים לכתבים עתיקים אשר להממשלה. אולם לא ארכו הימים וחריצותו בעבודתו גם יתרון הבשר דעתו וטהר רוחו משכו אליו את עיני המלך פרידריך הגדול ואת עיני הערצבערג שר המלוכה ויכירו מעבדיו וישימיהו למזכיר בלשכת השרים לעניני חוץ; ובשנת 1783 הרימוהו

למעלת יועץ-סתרים למפקדי צבא מלחמה. בעת ההיא כתב מחברות אחדות בחכמת המדינות אשר מצאו חן בעיני המלך, וכיניהן מחברות אחת רבת הערך הנקובה בשם „דברים אחדים על אדות ברית נסיכי אשכנז“. בשנת 1786 נתמנה לציר ממשלת אשכנז במחוזות אוסטריא השפלה וועסטפאלען וישב שם בקרבת הנרר רהיין עד חצי שנת 1792. בשנת 1789, בהתפרץ המרד במדינת ליטיך, הצדיק דאהם את הליכות ממשלת פרוסיא בספרו: „מרד בליטיך ודרכי הנעם של מרד פרוסיא עם הקיסרים“. בשנת 1797, בהתאסף צירו הממלכית אל העיר ראטנבאט לברית השלום בא גם דאָהם שמה כציר ממלכת פרוסיא והיה אחרי כן גם למנצח על רסדרים בארצות החדשית אשר נפלו הכל למלכות פרוסיא. אחרי ברית השלום אשר כרתה בין צרפת ופרוסיא, בעיר טילזיט, בשנת 1807, בהיות הירונימוס, אחי נפוליון הראשון, למלך על מדינת וועסטפאלען, שלחו זה המלך החדש כציר המלוכה לעיר דרעזען. ובשנת 810 התפטר ממשרתו ויבחר לשבת במנוחה באחות נחלתו, הכפר פיסטלעכען אשר אצל העיר נארדהווען. פה הקדיש את שארית ימיו חיו לעבודת הספרות ויכתוב את הספר הנודע לתהרה בשם „זכרון המעשים הגדולים בימי חיי“. בספר הזה כתב גם את תולדות פרידריך השני, ובו נראה את דאָהם בכל תקפו ויתרון דעתו כדן דין אמת לאמתו ומכיר כל דבריו במשפטים אשר צדקו יחדו. — זה המצוין בחכמי המדינות גוע ויאסף אל עמו ביום העשרים לירח מאי, שנת 1840, וכל בני עמו האשכנזים התאבלו עליו.

כריסטיאן וילהעלם פאן דאָהם, כביר הרוח, אשר בכל חכמה אין יקר לו כהשכל וידע את האמת, היה גם נוצר דתו, ואמונתו בהשאת הנפש היתה חזקה. הלא כה דבריו: — (כמכתבו לאהובת נעוריו אשר דרשה ממנו בימי זקנתו כי אחרי אשר התפטר ממשמתו ובא אל המנוחה ישוב וחי עמה חיי משפחה) — „תקותי חזקה כי בעולם שכלו טוב ואין בו לא קנאה ולא שנאה ולא הבלי חיי שעה נשוב נתראה פנים, ואז כל מפגע לא יפריד בינינו עד עולם. הרעיון הזה, אשר כל עוד אוסיף הנות בו והעמק חקר בן תוסיף אמונתי

באמתו אמן וכן תרבה עצמה, הוא הוא אשר תנחומותיו ישעשעו נפשי, עמו מקור ששון לבי ובו אשתעשע לשאת בדומיה את כל פגעי החיים".

וזה הגבר אשר הוקם על, זה חכם המדינה אשר חננהו אלהים בשאר רוח ובנפש יקרה ולב מתנה, הוא לא יכול לראות בעני היהודים ואהבתו למשפטי אמת הציקתהו להוכיח צדקם ולהגיד ישרם, ספרו "על אדות היהודים ומשפטם להחשב באורחי הארץ" (נדפס בשנת 1781 בברלין ושטעטין, בבית הדפוס של פרידריך ניקולאי, בשני כרכים) הוא המצוין בין כל הספרים אשר נכתבו מאז בידי אנשים נבונים וישרי לבב להצדיק את היהודים ולהגן על היהדות. הספר הזה הרעיש את לבות הקוראים ויפקח את עיני רבים לראות את העמל ואת האון אשר עשו בישראל, ורבה היתה תועלתו להשיב את לב המלכים והשרים אליהם ולתת ליהודים חקים טובים ומשפטים צדיקים עם כל יתר אורחי הארצות.

ובן-מנחם גם הוא העיר את רוח דאחם להוציא את מחשבת, לפעלות. בימים ההם פנו היהודים יושבי מדינת עלזאם בבקשהם אל בן-מנחם כי יזאל לערוך למענם אגרת תוכחה והצטרקות והמה ישימוהו לפני שרי הממשלה בצרפת להטות לבכם אליהם ולדרוש מהם משפטי אורחים. היהודים בעלזאם שלחו אל בן מנחם את כל הרשימות הדרושות לאגרת כזאת, כמו תולדות קהלותיהם במדינה וזמן התישבם בה, מספר נפשותיהם, דרכי חייהם ומשלח ידם למשפחותם, וכדומה, וישחר בן מנחם את פני דאחם מכירו — אחרי ירחים אחדים לימי שבתו בברלין — לעזור לו בעריכת האגרת. הן בן מנחם הפילוסוף אשר ידע לברוא ניב שפתים לדעות סוקרטס ולשיטת ליכניץ היה נבוך בהיות אליו המצוה לערוך אגרת אל שרי המדינות, כי אגרת כזאת דורשת צורה מיוחדת, וכל שאיננו יודע בטיב כתבי המדינות לא יהי לו עסק עמהם, כי על כן היה דאחם חכם המדינה ובקי בהליכות השרים דרוש לחפצו. ודאחם אשר אלהים ברא לו לב טהור וטובת כל בני האדם היתה משאת נפשו, יש כי מצא שעת הכשר להביע חוון רוחו ולתת לדעותיו

החדשות על דבר סדרי הממשלות ומשפטי בני האדם מהלכים בארץ .
ואולם בהיות תבנית האגרת הזאת צרה מהתכנס בה כל השקפותיו
החלטותיו וכל תוצאות חקירותיו הפלוסופיות בכלכלת דברי הממשלות
ויחוסן אל כל האזרחים היושבים בארצותם למשפחותיהם , על כן נתן
את לבו לשים את כל תוכחותיו בספר אשר הזכרנוהו ויספח גם האגרת
הזאת אל ספרו בתור הוספה .

ועתה נשים עינינו על ספרו בה ונתבונן בו .

בפתח דברו יגיד לקוראים מה המריצתו לחבר את ספרו זה ,
חפצו היה להוכיח כי המשפטים המכבידים על היהודים ברוב ארצות
פוזוריהם כובד אבן וממזרים את חייהם המה רק שארית המשפטים
הקדומים אשר ימי הבערות הנחילו לנו , מרוע לבב מוצאם וללא חכמה
ישלטו בארץ , כי על כן אך להרפה הם לבני דור הדעה כי יחזיקו
בהם . . . הוא — המחבר — ימצא נחת בעבודתו אשר לה הקדיש את
שעותיו הפנויות , אם בה יעיר רוח אנשי דעת וחכמי לבב המצוינים
כדורו לשום את לבם אל התוכחות אשר ישים לפניהם ולהעמיק בהן
חקר , ואם יצליח חפצו בידו להצמיח ישע אם ברב או כמעט למשפחה
גדולה במשפחות בני האדם , ולא תהי עוד נספה בלא משפט , גם תביא
ברכה להממלכות אשר בקרבן היא יושבת . הוא יהין להקדיש את ספר
זה ביראת הכבוד למושלי הארצות ומשכרתו תהי שלמה בדעתו כי
הצליח לעורר את לבכם להתבונן בדבר אשר , כפי הנראה , היה צפון
מהם עד היום הזה , או כי לא חשבוהו , ועל דעתו גדול ערכו מאד .

את תוכחותיו כתב דאתם בישרת לבב וכרוח משפט . הנה אלה
דבריו (ישם צד 29) : „כבר באה העת כי המשטמה ליהודים תפחד ולא
תוסיף להרגיזם על לא דבר . . . לכל ממלכה אשר מוסדיה איתנים ייקר
כל אזרח ואזרח אשר את חקיה ישמור ובעמל כפיו יביא ברכה אל
אוצרה . רק אלה הגוים אשר בהזקה לקחו להם קרנים לבוא בנחלת
זרים ולרשת ארצות לא להם , המה בראשית ממשלתם יתאכזרו אל כל
בן עם נכר הבא אל ארצם וישטמוהו , עינם תצר בו אף ייראו בסתר
לבכם מפניו . אולם לא באלה חלק ממלכות אירופא אשר בסאן יבון

מדור דור ואין כל יראה לנגד פני מושליהן. מושלי אלה הממלכות ישישו גם לקראת זרים ויתנו למו חלק ונחלה בתוכם אם יאמרו להאחו בארצותם, לשמור חקי הממשלה ולשאת בעול כל יתר התושבים... גם ליהודי המשפט לדרוש את חלקו בזכויות יתר התושבים ולבקש מאת מושל ארץ מושבו כי יש גם אליו חסד וימשכהו אהבה. דתו לא תאכיר לו כל זכות ולא תגרע חלקו להחשב באורחי הארץ. הן אף אם יהי דבק באמונתו ושומר כל חקיה ומצותיה יוכל להיות גם בן נאמן לארצו ולמלכו".

דאדם הכיר גם את היתרונות אשר לתכונת היהודים ויגד תהלתם בקהל רב. הוא הרים על נס את חיי משפחתם, את משוש דרכם לעשות צדקה וחסד, את הצנע לבתם לשמור ארחות מוסר, את אמונת רוחם ואהבתם לממשלתם וגם את דבקותם הנושנה והעתיקה במסורת אבותיהם. הוא יצדיק את היהודים מהשטנה אשר טפלו עליהם שמי כוזב כי מואסים המה בכל עבודה ורק בתבואת כספם ישימו כל מעינם. הן אם רק אל המסחר ישאו היהודים את עיניהם לא בהם העון, כי חקי הממשלות נדרו בעדם מעשות בכל מלאכה ובכל עבודה בשדה ובחרשת האמנים ורק מקנה וקנין התירו להם. "בחדול המשטמה ליהודים" יאמר דאדם שם צד 109, "בהסר החקים המעיקים תחתם, בהתם כל הסירים אשר יסכו בעדם וכל חיץ וכל קיר המבדיל ביניהם ובין יתר האזרחים עוד אינם, או תחדלנה כל הרעות אשר רק מהחקים האלה להן תוצאות". ובכן הוא דורש מאת הממלכות שיוי הזכויות ליהודים היושבים בארצותם, באין כל הבדל ופדות ביניהם ובין בני דת אחרת. ולא רק המלכים והשרים יסירו מלבם את המשטמה ליהודים הנאמנים עמהם וישבו לאהבה אותם ולהגן עליהם, אבל גם יתאמצו להתם כל קנאת הדת מארצות ממשלתם ולהשביח כל המשפטים הקדומים מלבנות הנוצרים נתיניהם. "על כל מורי בתי הספר לילדים ועל כל האבות המחנכים את ילדיהם למוסר המצוה" יאמר דאדם שם (צד 122), "להורות את חניכיהם דעת כי יחשבו את היהודים כאחים, אף אם בדרך אחרת יבקשו למצוא חן בעיני אלהים... וגם אל כל הכתנים המטיפים לקהלותיהם תצא התורה מאת

שרי הממשלות כי ישיפו ושבו והטיפו באוני בני עדתם לאהבה ולאחווה, לכל בני האדם בין שהם בני בריתם ובין שאינם בני בריתם. ומה נקל יהי לכהני הדת הנוצרית אשר רוחה תחיס לעשות רצון הממשלות. הן תורת החסד והרחמים היא תורת דתם ועליהם רק להורות את התורה אשר הורו השליחים, כי כל איש ואיש בכל העמים והלשונות אשר יעשה את הישר הוא רצוי לאלהים".

הוא יכלכל דבריו במשפטים נכוחים למבין בהוכחו עם צוררי היהודים ובהכזיבו את עלילותיהם אשר יעלילו להבאיש את ריה ישראל בעיני השרים. ובשאר רוח ויתר עז יכזיב את העלילה כי היהודים לא יצליחו לעבודת הצבא גם כי הממלכות לא תוכלנה לנטוח בם כי על כן לא נשתוו עם יתר האזרחים. ובכן הוא מוכיח על פי ראיות מדבריי הימים כי לא כן כדוהם: "בימי מלכי בית תלמי עשו היהודים גדולות במלחמה וישאו הן מלפני מושלי מצרים, ויכירו את אמונת רוחם ויפליאום למוכה מכל יתר אנשי הצבא בתתם רק אותם לאנשי משמר על הממצרים אשר ערכם גדול להממשלה. וכזאת יספרו סופרי דברי הימים גם על אדות מלכי מוקדון-טוריא. גם כדוהם בממלכת רומא, מימי פומפיוס, קני לנו בעבודתם בצבא את אהבת מושליהם וגם השיבו דהם גמולות. אף יוליוס קיסר יגיד תהלת היהודים בצבא כי על ידם היה נצחין הרומאים במלחמתם עם המיטריריטים. לא אחת הגידו יועצי מלכות רומא את תהלת אנשי הצבא היהודים בקהל רב ויבדילום גם למוכה כעל כל תגמוליהם על ארצם ונצחונות אשר נצחו לה בגבורת ידם ובישע ימינם. גם במלחמות המלכים הניצרים הראו היהודים נפלאות באמונת רוחם ובגבורת ידם, עד שבא המלך הונוריוס ובשנת 418) ובפקודתו נבדלו מהסתפח במחנות צבאו. ומאז ועד היום הזה היה המשפח אשר ספחי העמים בזרן על היהודים למשפט כי לא יצליחו לעבודת הצבא". (כרך ראשון, צד 140).

דאָהם קוה כי המלך פרידריך הגדול יהי הראשון בין מושלי אירופא אשר יתן את דבריו אל לבו ויוציא את מחשבתו הטובה לפעולות. אמנם תקותו זאת נשארה מעל, אולם כמעט השלים את ספרו ותבא

אליו השמועה כי בנה של הקיסרית מריא טהרוזיא קם כמושיע לישראל. זיביע דאָהם את משוב לבו על השמועה הזאת ב"אחרית דברו" אל ספרו, ובה כתב כדברים האלה: "אם אמת נכון הדבר כי קיסר אוסטריא, זה אדם המעלה, יכיר את היהודים לטובה ויקרא למו דרוו, או כפלים לנחת רוחי, לבי ישמח על מעשי מושל צדיק אף כבודי יגל בהיות לי ערות נאמנה כי לא שגיתי בתוצאות תוכחתי ומשפטי. אם אמת נכון הדבר, או צפון ישע רב לממלכת אוסטריא אשר מספר יושביה היהודים רב הוא. הן במדינות באַהמען ומאָהרען מספר נפשות בני ישראל הוא החלק התשיעי או גם השמיני ממספר יתר העם. מה גדלו מעשי הממלכה להעניק מטובה לאדם רב, ומה רכה המטובה לחברת בני האדם כי פתאם גדל מספרה ואכרים רבים אשר היו עד היום הזה מדולדלים בה יהליפו כח להצמיח תושיה ולהפרות עבודה" אחרי עבור שתי שנים, בהוציאו את החלק השני של ספרו לאור, כבר ראה כי תוכחתי ומשפטי לא חזון שוא הם, כי בממלכת אוסטריא עשו פרי יטוה למו אף אם גם בממלכה הזאת לא נתנו החפש והדרור בלתי אם לשיעורין, ובחלק הזה הוסיף דאָהם אמין להוכיח צדקת היהודים ומשפטיהם, אף היכיח למשפט את אויביו ומנגדיו ולשונו כאש איכלת. הן ספרו של דאָהם הרעיש בימים ההם את הלבבות, וספרים ומחברות אין קץ יצאו לרגליו, אלה להצדיק את משפטי ואלה להרשיעם. מעבר מזה יוהאן דוד מיכאעלים ומשה בן מנחם, ומעבר השני מחברת מאת מסתתר בשם "בקרית תהיה אם היהודים ראויים למשפטי אורחים או לא", גם מחברת פלסטר, מאיש מסתתר, בשם: "על אדות הרעה אשר היהודים היושבים במדינות באַהמען ומאָהרען יביאו על ממלכתם", ומכתבי בקרת אין מספר בספרי העתים. וזה לנו האות כי המחבר קלע אל השערה ולא החטיא את המטרה.

היהודים באשכנו ידעו להוקיר את פעלו ויקדמו פניו במכתבי תודה וברכה. כן בא אליו מכתב תודה גם מאת ראשי קהלות יהודי פורטוגאל היושבים בסרינאם וחותרים על המכתב: "נשיאי עם יהודי

פירמינאל אשר בסורינאם וראשיהם" (Regens et Representants
de la Nation Juif-Portugaise à Surinam.) וכן-מנחם אשר
כבר היה בימים ההם ידירו ואיש בריתו, העריצוהו באמרות טהורות
ומוקקות שבעתים.

יוהאן קספאר לאוואטער .

יוהאן קספאר לאוואטער נולד בעיר ציריך, ביום המשה עשר לירד נאוועמבר, שנת 1741. זה הכהן העוואנגלי אמנם לא יפיק ממנו רצון רב. הן יודעים אנחנו את תשוקתו העצומה להרבות גרים לדתו ולעשות לה נפשות בישראל, וגם אל משה בן מנחם נסה דבר לפתותו כי יעזוב את דת אבותיו ובא בברית הדת השלמת; אף יודעים אנחנו את התשובה המחוכמה אשר בן מנחם השיב אותו. גם רבים מחכמי הנוצרים אשר בימינו ההם, ובראשם המהתל ליכטנברג, השיבוהו לצון והתולים על קנאתו הרבה. בכל זאת נגיד ולא נכחד כי לבו היה טוב אל היהודים וידבר בכל עת טובות עלינו ועל תורתנו. גם לפעמים חם לבו בקרבו בהגיגו בגורל היהודים והיהדות ויתאמין להוכיח צדקם ולהגיד ישרם בקהל רב.

בשנות השמנים למאה השבע עשרה הוציא לאור מחברת על אדות "פונטיום פילטוס" ובה דבר קשות את אויבי היהודים ויגל למוסר אונם בדברים בוטים כמדקרות חרב. נשמע נא את דבריו בפרק אשר קראהו בשם "הכי יהודי אנכי?".

"הכי יהודי אנכי?" הכו אשר ימינו העמים על ישראל מאז נזרקה השאלה הזאת מפי פילטוס ועד היום הזה אשר בו אתם קוראים את דברי; את משפט הכו הזה אני נוהן ענין לענות בו לחכמי דורנו אשר תורת הסבלנות בפיהם כל היום.

"אשריך וטיב לך, דאָהם החכם וישר הלכב, כי נכינות לבו לזרת הנכונים ולהסיר מעליהם חרפה! הוזה הוא דור דעה המתפאר על בלא

הדורות אשר היו לפניו בהשכלתו — מלה אשר בכל יום אשמענה ובכל יום התעטף עלי נפשי ואשפיל לארץ עיני בחלוק רוחה על פני ותמונתה לנגדי, המינת „אתא קלילא דלית ביה מששותא“, דברת בני האדם מלומדה, מליצה ריקה אשר לשמעה תצילנה האזנים והנפש לא תמלא ממנה; הזאת היא ההשכלה אשר רוממותה בגרון בני דורנו ובשמה ישמיעו ברעם וברעש את תורת הסבלנות ואת תורת החסד והרחמים ואת טהרת הדת השלמת במצרף האהבה; האין זה דור „הטובל ושרץ בידו“? הזאת היא תפארת ההשכלה רבת המחומה, הנשא לה אם עוד כל משפחות בני האדם למעלותיהן, כאצילים כבני דלת עם הארץ, כנכבדים כנקלים, כשועים כרשים, מהכהן הקרוש היושב על כסא כהונתו ועד הנויר הממא המחזיר עד הפתחים, לא יחדלו מהגד או מחשוב כלבכם בפגשם אחד היהודים לאמר: „אל תגע בי כי קדוש אני כמך!“ אי: „הכי יהודי אנכי?“ כמו בהיות האיש יהודי חדל מהיות איש, כי ריחו פג וטעמו נמר אף לבו הכר ויאבד לו כל משפט אדם.

„אי שפה אשר בכחה נשגיב להרעים באוני הדור הזה, אי האותות אשר בהם נכתוב כאש שחורה על גבי איש לבנה לעיניהם את הדברים האלה: „איש כי יבן את רעהו, את היהודי, יבן ליעזר כח האדם!“ . אי שפה אשר בכחה נשגיב להרעים באוני הדור הזה, אי האותות אשר בהם נחרות על הלוח בנוגה איש להבה לעיניהם את התורה הזאת: „האירו פנים לרעים וישימו גם הם לכם שלום! כבדו את כל אדם באשר הוא אדם! כל המסתיר פניו מאחד האדם להקלחתו, נקלים לעיניו כל בני האדם! בטחו באדם כי נפשו ישרה בו והוא גם יהי לאדם המעלה!“

„אני הכוהב, נסיתי במסות רבות ואבהן בשום לבב את לבית בני האדם, ובעין פקוחה הסכנתי כל דרכי היהודים. וראה זה מצאתי: האמינו בישרם, השיבו למו כבוד אנשים, המו את לבבכם אליהם למשוך אותם אחוה, ואו גם הפחותים שבהם ישיבו משנה אחוה אל חיקכם ועל נדיבית יקומי לעשות אתכם אך את הישר ורמוכ .

„הכי יהודי אנכי?“ אתם הבוים לעם בני ישראל, הממאנים להאמין בצדקת היהודים וישרם, השופכים לעג על הליכותיהם ומנהגיהם! אתם המתאמרים לשופטים ויצר לבכם ישואכם להשיא אכרוך על כל אשר לא לכם הוא, לראות און ועטל בכל מעשי אחרים! לוא הואלתם ותבחנו הפעם את דרכיכם ופעליכם—לא במדה שאתם מידדים לאחרים, לא בקו החשד ובחבלי השוא אשר כמו תמשכו עונות וחטאים על אנשים אשר לא כמחשבותיכם מחשבותיהם, אבל במנוחת לבב וכמשפט אשר כרת, במשפט בלי כל משוא פנים! ואף גם זאת, אניד ולא אכחד, כי יש אשר לא תצאו נקיים בהשפטכם גם אם תשקלו כד בכד את הטוב שככם עם הרע שבאלה, אשר לשמעכם כי איש „יעזו בהותו“ להשוותם אליכם העמידו את פניכם ותעזו את שפתותיכם להחריד את קצה הפנים ברגז קולכם: „הכי יהודי אנכי?“—את פי אחי הודעים משפטי בני האדם אשאל השאלה קשה הוא בקוץ מכאיב ובכל זאת למען האמת לא אתאפק: שימו נא יד על לב והגידו כאמת ובתמים אם לא את אשר נחשוב לפעמים לצדקה לאחד מבני בריתנו ונרוםם תחת לשוננו נחשוב ליהודי אשר את צלמו נבזה להטאה לא נוכל כפרה? אנחנו נתפלג למשמע אונינו בהגד לני איש תועה על היהודים כי יש מסרת בידם: „כל אשר יונה את הניצרי אין בו הטא“, אולם האם לא נחרל מהתפלג ונהפוך הדבר כי נשחק על משבתי העשוקים שחוק צדיק תמים למשמע אונינו כי אחד מבני בריתנו הערים עם היהודי ויונה אותו?”

זה הבחן לאוואטער הביע רמות על התורה, מירשה קהלת יעקב. ואנחנו נבחר מכל דבריו את השקפיתו על „מערכות החזיון בספורי כתבי הקדש“, וכה דבריו:

במה היה עם היהודים לגוי גדול ומה הפארתו וגדלו על כל הגוים הקדמונים? אם לא מערכות החזיון אשר בתולדותיו והתפתחותו! מה נשגב חזון תולדות העם הזה מאברהם ועד משה, ומה דמות נערך למערכות החזיון אשר בכתבי הקדש יערכו לעינינו בתולדותיו מיהושע

ועד שאול, משאול ועד יהויכין, ומהיכין ועד חרבן ירושלים! אלה הספרים ערוכים למראה עינים כמעשים בכל יום, אולם ככל אשר נחדור להתבונן בהם כן נשתאה על השתלשלותם, כמו אין סדרים למו ובכל זאת הכל על מקומו יבא בטוב מעם ודעת, כמו אין תכלית למו ובכל זאת גם הכלה וגם קץ נראה בהם, ואנחנו נדע כי ממקור קדוש יהלכו ומימיהם נאמנים והמה ישיבינו נפש שוקקה ויפרו שישון ישע בלבב צחה צמא.

זה הכהן לאוואטער ישגיב בכחו ביד השירה הטיבה עליו לתראות לעינינו את המליצה הנשגבה ואת רוממות החוץ אשר בתורת ה'. הוא יעביר כל מובי החיונות על פנינו ויפיץ עליהם נוגה, וזאת אחרית דברו:

„הגידו נא אם ככל האוצרות לחכמת אנשים, לחוץ השירה, למשאות הרוח ולבינה לעתים תמצאו את הנשגבות ואת הישרה אשר בתורת משה? אני אעביר לפניכם עוד דברים אחרים, דברי התורה אשר בפי משה אשר כמתי לא קם נביא בכל הדורות: „אף הובב עמים כל-קדושי בידך והם תבו לרגלך ישא מדברותיך; אין כאל ישרון יובב שמים בעורך ובגאותו שחקים; אשריך ישראל מי כמוך עם נישע בה' מגן עורך ואשר חרב גאיתך ויבכשו אויביך לך ואתה על כמיתו תדרך". זה דרכנו כסל לנו כי כבר הסכנ הסכנו עד בלי די לשימוע את שם ה' נשא על שפתים ונסכנו בו לבלי חשוב עוד דבר לזכרו, או כי נחשבה רגע לרחוק ונעלם מאתנו ונחדל גם מערוך לו כל דמיה; כי גם בקראנו על אדותיו בספר התורה ונראהו בתור מודיע בריתו ליראיו, משגיח ממכון שבתו אל כל יושבי הארץ, מבין אל כל מעשיהם, תוכן עלילותיהם ומכונן מצעדיהם — כבר חדלנו חוץ ועינינו פחו מראות את הנעלה והנשגב, את האור הגנוז והסוד הצפון בתמונה הזאת. והלא כל אות וכל תמונה אשר איש הרוח רואה מבעד להאיר הטמיר והנעלם, כל קול אשר הוא שומע מדבר אל בן אדם מתוך האש ירעיש כל מיתרי לבו ויועזע כל חושיו בו עד אם כמעט תחשב בינתו להסתתר. ואם לא אית הוא לכל איש, אשר רוחו לא ישתומם

בקרבנו ולבו לא ילבש חרדת קדש למראה התמונה הנשגבה אשר
ספר התורה יעביר על פניו! אם לא אות הוא לו כי חסר לבב
הוא וכל רוח אין בקרבנו?!"

ובן מנחם, גם אחרי אשר היתה עליו החובה להשיב פני
לאוואטער בתוכחות על משוגתו לעשות נפשות לדתו בישראל, לא חדל
מהכיר את יקר רוחו וטוב לבבו. הנה בנוספות אשר שת בן מנחם
בספרו על מכהבו ללאוואטער אנחנו קוראים כדברים האלה: „בהליכותיו
של לאוואטער ובכל שיחו ושיגו עמדו אני מכיר כי עוד לבבו שלם עמו
וידידותו נאמנה לי. גם תוכן תשובתו על דברי הוכחתי יעיד על
ישרת לבבו וטהר תכונת רוחו. בתשובתו זאת יתן אותותיו איתות כי
אהבה נאמנה לכל בני האדם ויראת ה' טהורה בנפשו נפגשו, כי
הקנאה הבושרת ברוחו היא קנאה טהורה לחסד ולאמת, כי כל חונף
ומזמה רחוקים מכליותיו, כי דרכו תמימה והצנע לבתי—ענוה צדק.
לבי ישמח אף כבודי יגל כי בכל עת התהלכו עמי לא חדלתי מהכיר
את חין ערכו".

לאוואטער הוקיר את כל חכמי ישראל ואנשי המדע אשר היו בימים
ההם כברלין, וגם ברצון רב בקש מפיהם תורה כדברים אשר נצפנו
מיטנו. ואולם את בן מנחם הוקיר על כלם וגם אחרי אשר נכזבה תוחלתו
להשיבחו מדתו ולהכניסו בחברת החדשה לא מנעהו מכבוד וגם כל
מינא לא היתה בלבו עליו. באגרת אשר כתב מברלין ביום השמנה
עשר לירח אפריל 1763 אל הכהן בריוטינגער איש סודו אשר בציריך
נראה את הכבוד והגודל אשר נתן לבן מנחם: את היהודי נושה,
כותב השיחות הפילוסופיות ואת המכתבים על אדות רגשות הלכב,
טצאתי בלשכת הסופרים אשר לחנות אדוני והוא עוסק במסחר המשי.
מעינו החודרת נשקפה נפש החן, נפש מזהירה והיא אותה למושב לה
גוף בתור אחד מברואי הרמיון אשר במתלי דסופוס (עוזף). זה האיש משה
מדבר בחפזון ופתאם תעצור יד נעלמה את מרוצת דבריו והוא מגמגם
בלשונו. הוא בעל דעות עמוקות, וטוב טעם לו, גם קרא ושנה הרבה.
הוא נותן כבוד לכל בעלי מחשבות, ומחשבותיו עמקו מאד. משנתו

קב ונקי יהוא מגיד משפט בלי כל משוא פנים על כל יצורי הרוח והטעים. לבו ערים נגד כל איש המתהלך אתו ולא יעלים ממנו דבר. הוא צנוע במדברו יתר הרבה מאשר בספריו וגם לשמע תהלתו לא ישנה פניו. הוא לא יעמיד פניו להתאמר כאיש הרוח, להרים עינים ולהגדיל שפה, כי דרך הגאיונים רחוקה ממנו ונפשו ישרה בו. ידי פתוחה ורחבה וגם ישיש לעשות חסד עם רעהו. הוא אה נאמן לכל אחיו היהודים, הוא יאהבם ויכבדם וגם המה יאהבוהו ויכבדוהו. אמנם משאו ומתנו לא יתאימו עם כשרונות רוחו ובעד הכשר דעתו יחתמו. הוא המפקח על בית חרשת המשי אשר ליהודי בירנהרד ושכרו יקח לשנה שלש מאות שקלים בשקלי מדינת פרוסיה, ובשכרו זה הוא מבלה את מכתר עתו בלשכת הסופרים אשר לבית החרשת ואין שעתו פנויה להגדיל דעת ולהאדירה על פי הכשר רוחו".

הבהן לאוואטער לא הביא ראיה לדבריו אשר הגיד עם מכתבו זה כי זה האיש משה לא היה עניו בספריו כמו שהיה במדברו ובמהלכיו עם אנשים, אם לא כי הוא יחשוב לאי-ענוה את אמונת בעל המחשבה בדעותיו, את עונו הלך נפשו ואת מאמצי כבטאיו בהגידו את כל אשר עם ריחו; אם את זאת יחשוב לאי-ענוה, אז באמת לא היה בן מנחם צניע מאד בספריו ואז — יהי חלקנו עם סופרים גאים כאלה!

כבוד הבהן לאוואטער יחד בקהל אוהבי ישראל, וזכר דבריו המסלאים בפו לא יסוף עד עולם.

אלכסנדר פ. הומבולדט.

משנות החמישים למאת השמונה עשרה ועד ראשית המאה התשע עשרה כבר חזו אנשי הרוח ונדיבי הלבב בעמים ובישראל עתידות מיוכות לעם היהודים הנדכה ורצוץ המשפט, וכבר נבאו למו לבותם כי עיר אחת מעט והנה חדל נוגש, כלה עושק ואפס המין מעליהם. אנשי דעת כבן מנחם, ליסינג, הערדר ובירנה כבר שמעו את קול גלגל העת החדשה המנסר בשמי אירופא ואת משק אנפיו כי ימהר מרוצתו קדימה וכל עמל החשוכים לעצור בו ולהסב את מהלכו אחורנית יעלה בתהו.

גם יוהאן גוטפריד הערדר, ראש הכהנים בחצר הנסיך קרל אינוסט מוזכסן - וויימאר — ידירו של גיתה ושילר — ונאמן במועצות קהל הכהנים, אף הוא כבר הביע על היהודים והיהדות כדברים האלה: „עם ישראל היה מאז וגם הוא כיום הזה הטצוין בכל עמי הארץ, מראשית תולדותיו ודתפתחותו עד היום הזה, בימי אשרו ואסונו, בחסרונותיו ומעלותיו, בשפלותו וחדר כבודו יחיד ונפלא הוא בכל יתר הגוים. ואנכי אראה בכל קורות ימי העם הזה, בסגלותיו ודרכי חייו ובקיומו את האותות הנאמנים כי כל הנפלאות אשר שמענו על אדותיו וכל דברי התורה אשר ממנו לנו מורשה, אמת. קורות ונפלאות כאלה בכל השתלשלותם וסבך היתדות אשר בו נאחזים, עליהן נשענים ומהן למקרים אחרים תוצאות; קורות כאלה לא ילידי חזיון המה ועם אשר

כזה לא משל הוא. ספר תולדות העם הזה אשר טרם בא עד תכליתו הוא הנפלא בכל שירי עלילה אשר בכל הדורות, ולא אפונה כי קורותיו ימשכו עד דור אחרון, עד תום הטבעת האחרונה אשר בשלשלת הקורות לכל גווי הארץ. וזה העם הנפלא יש לו גם תורה נפלאה. העם אשר יפקיד כל דתו וכל הקודות אותו ביד ה' והוא המפקד לכל צבא הליפותיו, עם אשר כזה הוא עם הרוץ וגם ספריו ממקור הרוח יהלכו. ספריו הקורות אשר בכתבי הקדש שינים איש טרעהו למראה עינים, אלה האבות ואלה התולדות, אלה המסבות ואלה התוצאות, ואולם כלם ממקבת ביד אחד נקרו, על כלם טבוע חותם אחד, לכלם תכנית אחת: חותם תכנית העדות לכל הדורות".

זה הכהן הערדר הטיף גם מעל הכמה לאהבת אחים, לחסד ולרחמים. הנה פעם קרא כאוני קהל עדתו לאמר: "מי בעם ישראל אשר אלהים קרובים אליו? איה העם אשר לו מנהגים ישרים ופקודי אמת, כהתורה והמצוה אשר נתן אלהים לעם ישראל?"

הערדר לא חפץ בשוב ישראל מדתו ולא נסה אליהם דבר להסב את לבם לעווב את בריתם ולביא כברית אחרת. ונהפוך הוא, כי לעת מצוא הגיד לא בכתר כי הוא הוכב את היהודים באשר הם יהודים.

ואם כהני הדת בעמים כבר ראי מרחוק את האיר המתעתד להבקע ויכירו אותותיו—אנשי הרוח בישראל לא כל שכן! המה כבר ראי בעין פקוחה כהבקע כשחר אור העת החדשה.

אחד המקיים לאיר היה גם ליב ברוך אשר בהמירו את דתו נקרא שמו לודוויג בירנה. בשנת 1820 קרא בתום לבנו: "היום הגדול, זה היום שקוינוהו, נכון הוא לצאת בנבירתו ולא יאחר! ינסו נא ננסי הדעת וקטני המוח את ידיהם למלחמה עם רוח האמת, זה הענק הגדול אשר זרוע כאל לו: אנחנו נשחק לתעתיעיהם בהיות לבנו סמוך בטוח כי לענק הנצחון!"

אמנם עיד היתה המלחמה חזקה ולא באפס יד התגבר האיר על

החשך, עיד קראו החשוכים ומורדי הדעת את כל גבוריהם לאפס, את הבלי השיא ואת עלילות השקר, להתגולל ולהתנפל על רוח האמת ולהשביתה מטחרה; טרם מצא „היהודי הנודד“ אלף ושמונה מאות שנה מנוח לכף רגלו וטרם יציב לו יד עד אם תצלה הרוח על כל העמים והאיר בלבותם אור הדעת, נגה החכמה והבינה כחזן ישעיהו בן אמוץ: „ומלאה הארץ דעה כמים לים מכסים“.

עוד היום תבא שמחה בלבנו למראה הנעלה והנשגב כי כל המזכים שבאומות העולם, האנשים אשר ה' מלאם בדעת ובתבונה וינשא את רוחם על בני דורם, ערכו קרב עם הבלי השוא להבחיד קימם ולא יוסיפו להקדיר את שמש הצדקה והמשפט ולהקניא את הישרים בלבותם.

ואיש רוח אשר בזה היה גם אלכסנדר הומבולדט.

לא רק כנוסע בכל קצווי ארץ ואיים רחוקים נודע אלכסנדר הומבולדט בדורו, ולא רק כחוקר הטבע, מגלה צפינות וחכם בכל המדעים גדול שמו; לא רק אל תעלומות הטבע שם לבו ויט אונו לשמוע סוד שיח הרוחות המתהלכות בבטן האדמה ומשק כל סנפיר וקשקשת במעמקי התהום והנועה קטני כל היצורים המרחפים באויר (לתת את העולם בלבות בני האדם ולהורותם דעת כמה יוכו את ארצם)—גם בין נדיבי ארץ היה מיישבו ויהי שר בחצר המלכות וחכם המדינה. לשני מלכי פרוסיה, למלך פרידריך וילהעלם השלישי ואחריו למלך פרידריך וילהעלם הרביעי היה בן משק הצרותם, גם איש בריתם ויועצם. כיועץ בחצר המלכות מלאו אדוניו פעמים רבות את ידו לבוא אל חצרי מלכים אחרים ולדבר בשם המדינה דברי שלום. הנה כי בן היתה אליו המצוה מאת מלכו, בשנת 1820 בעלות לווי פיליפ על כסא מלכותו בצרפת, להביא אל המלך החדש את ברכת המלך והשרים אשר במדינת פרוסיה ולהת לו את בריתם שלום. בתור ציר מלכות פרוסיה ישב בפאריז מירח ספטמבר לשנת 1830 ועד ירח מאי לשנת 1832, ואחרי כן גם משנת 1832 ועד שנת 1835. ומפאריז שלח פעם בפעם מודעות כהליכות המדינה אל חצר המלכות אשר בברלין. גם במשך שתים עשרה שנה אחרי שיבו לברלין נסע בתור ציר שלוח מאת

מלכו חמש פעמים פארויה ויתמהמה שם בכל פעם ופעם ארבעה אי
חמשה ירחים. בלוית המלך פרידריך וילהעלם הרביעי נפע בשנת 1841
לארץ אנגליא, ובשנת 1845 לארץ דאנעמארק.

כבודו היה גדול בחצרות מלכי פרוסיא עד יום מותו—הוא נוע
ויאסף אל עמיו ביום השישי לירח מאי שנת 1859, בשנת החשעים
לימי חייו—ויהי אהוב ורצוי לכל השרים בגלל דעתו הרחבה, בגלל שני
הגדול בחכמים וחוקרים ובגלל יקר תכונתו ואהבתו להאמת הכלית
אהבה מבלי דעת חונף או מזמה. ואלכסנדר די הומבולדט מצא לו גם
עת וגם ידים להטות לב מלכים ושרים אל הנגשים והנענים, אל
הנרדפים בלא משפט, אל הנוחלים קלון על החזיקם בכבודם אשר היה
להם למורשה מאת אבותיהם ולא יחליפוהו אף לא ימרו אותו.

אלכסנדר הומבולדט היה נאמן בכל ימי חייו לצדקה ומשפט
יתמלא רוחו מהם. הן מי האיש החפץ לדעת ארחותיו ומעלות רוחו ישים
לבו אל תולדות ימי נעוריו ויתבונן אל המסכות אשר פעלו על כשרונותיו
להנכי בדרך תכונת ולנמוע בלכבו את האהבה למשפט וצדקה. הוא
נולד בברלין בשנת 1769, ויגדל בימי התחדשות הרוחות, בימי פתח
התקיה לשלטון הדעת, בימיו האחרונים של פרידריך הגדול. גם בימים
ההם האיר לעיני הנער אלכסנדר הכוכב החדש אשר עלה על שמי
התבל החדשה, זה האיש וואשינגטון אשר כרת את הברית בין הארצות
השונות ויהי גם לנשיא עליהן; ויהי הנער אלכסנדר במכבדיו ומעריציו
שמו. גם המורים אשר הנכו את אלכסנדר היו מצוינים בחכמתם
ויבראו לו לב טהור ויחדשו בקרבו רוח נכון. הלא אלה היו מוריו ומדריכיו:
היום, שלאצעל ושפיטלער, כלם אנשים חכמים ונודעים לשם בימים
ההם, וכראשם אחיו הגדול של אלכסנדר, זה החכם הנודע בשמו:
וילהעלם הומבולדט.

עוד בימי בהרותו התהלך אלכסנדר את חכמי היהודים ויבקר גם
בבתיהם ויהי להם לידיד נאמן וימצא לו עת להכיר לדעת את תכונת
היהודים, את דרכי חייהם ואת הלך נפשם וחזון רוחם.

ובן מנחם ותלמידיו ורעיו, אשר בחברתם השתעשע אלכסנדר הומבולדט מנעוריו, גם הסה הצמיחו את האהבה לכל בני האדם בלבו ויכשירו את רוחו הנדיבה להבין משפט ולאהוב צדקות — להתפתח בכל עזו כיד הכשרונות אשר כמו חננהו אלהים.

בעודנו בימי בחרותו היה מבאי בית בן מנחם. ובית בן מנחם היה בימים ההם בית ועד לכל חכמי ברלין וסופריה. הנה האציל אשר בארמון מינל (פרור העיר ברלין ובו ארמון אחיו, ווילהעלם 5. הומבולדט) הקשיב ביראת הכבוד לכל מוצא פי היהודי מדיסוי ויחל לדבריו וימצא נחת בחברתו, כי עמה מקור דעת ובה תרום נפשו להגות נשגבות.

הומבולדט התרועע את תלמידיו בן מנחם ואת חבריו כאת אחים, ושנים מהם, הלא המה הרופא מרדכי הירץ ודוד פרידלנדר, פעלו על לבו את הפעולה היותר נפלאה. חברת היהודים האלה היתה להאציל סגלה מכל החברות, כי בה מצא שעשועים לנפשו התעוררות הרוח, נעימות החיים, חפש הדעת והמשפט ובקרת נאמנה בלי כל משוא פנים.

מפי בן מנחם הקשיב הומבולדט את השיחות הפילוסופיות, אשר אחרי כן קרא את שמם „שעית הבוקר“ — הוא הספר היקר בכל ספרי בן מנחם, וגדול במעלה כספרו על „השארית הנפש“ — ותמלא רוחו משיחות הפילוסוף היהודי וישתומם על נדיבות נפשו ויהי זכרו קדש לו כל ימי חייו. שנים אחדות לפני מותו כתב הומבולדט אל החכם הנודע רבי מרדכי מורטרא, הרב בעיר מנמוא, את הדברים האלה: „בהכבדי משחר נעורי להתודע בארץ מולדתי אל חכמי היהודים ולהתרועע עמם כמו אח והסה המצוינים בפילוסופיא בחכמת ההנדסה, ואחד החכמים הגדול בחכמי אשכנז וסופריה הלא הוא משה בן מנחם, ידיר ורע לליסינג, היה לי ולאחי הגדול למאיר נתיבות הדעת בימי הבערות והחמס כימי הארץ לפני המבול, על כן ישמח לבי אף יגל כבודי בראותי כי האהבה למדע וחקר

החכמות השונות התעוררה בלבות היהודים יושבי אירופא בכל עונה ותקפה למרות המכשולים אשר עוד יפגשו על כל מדרך כף רגלם ואל כל אשר יפנו עומדים משפטי ימי הבינים על ימינם לשמנם".

גם זאת לדעת כי הומבולדט שקד על התרגום בן מנחם לחמשה חומשי תורה, ספר הההלות ומגלת קהלת, את התרגום הזה יזכיר פעמים רבות בספריו וממנו למד דעת את כתבי הקדש. הומבולדט ידע גם את שירי משוררי ספרד, את שירי רבי שלמה בן גבירול ואת שירי רבי משה אבן עזרא. הן בספריו יביא פהגמים רבים משירי בן גבירול וגם את שירי אבן עזרא יזכיר.

לוא היה אלכסנדר פֶאָן הומבולדט גם משורר כי אז הביע את הגות לבו ומעלות רוחו, בהיותו בימי נעוריו בחברת חכמי היהודים, בשירים. אולם באשר היה אלכסנדר חכם וחוקר אבל לא משורר על כן לא בו נמצא את ההגיונות האלה כי אם בשיר נפלא אשר שיר ווילהעלם אחיו לכבוד היהודים. הלא הוא:

בתולת ישראל.

בְּרֵאשׁ רְעוּתִיָּהּ בְּתוֹלַת-יִשְׂרָאֵל הוֹלֶכֶת
כִּי בָהּ חֶשֶׁק, בָּהּ בְּחַר אֵל דָּגוּל מְרַבֵּבָה
וּלְהַפִּיל בְּחֶדְהָ מִסְכִּיב, נִגְהַ וְאֵשׁ-לְהִבָּה
נָתַן בְּיָדָהּ חֶרֶב הַכְּרוּבִים הַפְתֵּהּ-הַפְּכֶת.

תִּפְתָּהּ הַתְּפָאֲרָתָהּ, בְּבוֹדָהּ הַצֵּנַע לָכֶת
וּבְרִכּוֹת שָׁמַיִם מִמַּעַל לָהּ גִּשְׁם נְדָבָה,
עַל כֵּן תִּפְנֵן קוֹלָהּ בְּשִׁירַת דָּוִד הַגִּשְׁגָּבָה
עַת נַפְשָׁהּ לְאֲדוֹנֶי, וְרוּחָהּ מִשְׁתַּפְּכֶת.

אם גם חמזת ציון יחד אמללו
ולכל קצות הארצות בניה גלו
הודם והדרם לא נשבתו מטהרם

פי עד בא יום ה', אחרון הימים
בשנות הנצח, הורות העולמים
יעמדו שבמי יה, יפיצו הוד זהרם.

כמו אח התהלך הומבולדט את הרופא המהולל דוקטור מרדכי הירץ — אשר גם תואר „יועץ החצר” היה לו ויהי חבר נאמן לבן מנחם ועמנואל קאנט — ואת אשתו הענריעטטע הירץ הנודעת בימים ההם בחכמתה ויפיה. לבבו היה שלם עמהם וירידותו נאמנה למו.

מרדכי הירץ היה מצוין בדעת התלמוד ויהי — עד ימי זקנה ושיבה — נאמן עם דת אבותיו גם שומר פקודיה וחקיה. וזה לנו אחד האותות, כי ביום השבת הלך רגלי לבקר את החולים ולא נסע במרכבתו ביום ההוא, כדרכו בימי החול, בלתי אם אנוס היה לבקר בבית חולה אשר משכנו מחוץ לעיר ויש בו משום פקוח נפש.

מספרים כי פעם בלכתו ביום השבת לבקר את אחד החולים זירא את בן גילו אחד הרופאים היהודים אשר עוותו קודמת לחכמתו זרק לעתים רחוקות היה קרוא לבוא אל משכב חולה — נוסע במרכבה. „הראית?!” השתומם אחד מירידי הירץ בשומו אליו דברתו „הנה זה הרופא נוסע במרכבה ביום השבת?!” „אנכי לא אתפלא” ענה הירץ „על כי נוסע הוא ביום השבת אבל אשתומם על מה הוא נוסע”.

מרדכי הירץ אהב חרודים שנונים ולשונו מהרה להשיב דברי התולים לכל הבוחרים כם. כן יספרו על אדותיו: על פני מרכבתו היו חקוקות האותיות הראשונות של שמו וכנויו: מ. ה. — ויהי הפעם ויתגר בו אחד מאנשי שלומו ובריתו התולים לאמר: „עתה אבינה

פשר דבר האותיות אשר על פני המרכבה. הלא המה ראשי היכות
סלאך המות".

— „לא הרשת בענלתי ולא מצאת חידתי" השיבו הרופא כרגע
„הלא המה ראשי היכות מחיה המתים".

מרדכי הירץ היה קובע בביתו עתים לתורה הפלוסופיא ויהאספו
רבים מאנשי הדעת ואצילי העם אל ביתו להקשיב לקחו, וביניהם גם
האח הצעיר של המלך פרידריך וילהעלם השלישי ויורש העצר
פרידריך וילהעלם הרביעי. ואלכסנדר פֶאָן הומבולדט היה אחד
דתלמידים הצמאים לתורה ומיחלים לכל הגה היוצא מפי רבם, כי
על כן היה קרוב גם ללכב רבו וישא פניו למשכהו אחוה ולתת לו
מהלכים בקרב ביתו ומשפחתו.

לא נבחר כי גם להענרעטטע הירץ אשת הרופא הפילוסוף,
זאת האשה אשר היתה בימים ההם נפלאה מכל בנות ברלין בחכמתה
ונעלה עליהן ביפיה, רחש לבב הומבולדט הצעיר חן ונעימות.
ואולי מצא בחברתה נחת שבעתים ותהי לו שעשועים יתר הרבה
מאישה הפילוסוף בלקחו השנון. הן לא יפלא אם הומבולדט, אשר אל
כל יופי ונשגב ואל כל חכמה ודעת נשא את לבו, הפליא אהבתו,
אהבה טהורה ונקיה מכל תאות בשרים, לאשת החן ורבת הדעת וירא
ראשית לה על כל בנות גילה. הלא גם לבב לודוויג בירנה נאחז
בשעתו במצודת האהבה אל אשת החן. והדעת ויהי נבוך זמן רב
באהבתו אליה.

לא רק ב„חיכל השעשועים", אשר היה בימים ההם בבית האשה
הירץ כחיכל הועד לכל בני מרום עם הארץ ואצילי הדעת אשר
בברלין, השהעשע הימבולדט בחברת זאת האשה החכמה, כי אם גם
בבית המקרא אשר היה נועד לכל אוהבי הספרות היפה והוא נודע
בשם „אספת החברה לצניעות ופרישות ולכל המדות התרומיות". בין
המנוים על החברה הזאת נקרא בשם את הפילוסוף ענגעל ואת ראמלער,
גילר ודאהם. האספות היו במעון הממונה על ארמון המלך, יועץ
החצר בויער, כי אשתו התימרה בימים ההם בהשתפכות נפשה אל כל

מליצה ושיר. שם נועדו כל החברים כאנשים כנשים ואחד מהם, אם איש או אשה, קרא באוני הנאספים מאמרים על אדות ההוד והיופי, מליצות, שירי הגיון ושירי עלילה גם ספרי חזיון. לפעמים אחרי המקראות ערכה עקרת הבית גם שלחן לאורחיה הנכבדים ובימי החרף הכינו למו גם נשף מחול אחרי ארוחת הערב, ותהי האספה „לצניעות ופרישות" גם סוד עליונים.

ואת האשה הירץ בהיותה כבר לאשה זקנה באה בימים התעננה על זכר השעשועים הנעימים בחברת הומבולדט בהורותו אותה פעם את מחול הצרפתים Menuet à la Rhein אשר היה חדש בימים ההם וחזונו טרם נפרץ לכל יודעי מחול, וגם בעמדו על ימינה בימי הקיץ — בהתאסף חברת עליונים להשתעשע בנאות שדה או על כר הרשא אשר בתוך היער — ואוחה בחר לו בין כל בנות החן להתעלם עמה במשחקים ממשחקים שונים.

אהבת הומבולדט לאשת הירץ היתה אהבה המה וברה, אהבת נפשית עדינות המתאימת אשה אל אחותה ברגשות חן ומתלכדות אשה ברעותה בקסם הום הרעות, והאהבה הזאת לא בטלה אף לא שנתה את צורתה כל ימי חייהם.

אשת הירץ למדה את הומבולדט קרוא וכתוב עברית, וידיו היו אמוניות לכתוב בכתב עברי את כל אשר היה עם לבבו. במכתביו אשר השאיר החוקר הומבולדט אחריו נמצא דברים רבים הכתובים באותיות שפת יהודית. אם היה לו להביע דברים אשר לא חפץ בהתגלותם וישתמר ממגלי סוד, הערים לכתוב אותם בכתב עברי. בראש האגרות אשר ערך בימים ההם אל אשת הירץ היתה דרכו חפץ לו לרשים בכתב עברי תחת „ארמון טיגל" „ארמון געגועים". ואל יהי הדבר זה קר בעיני היודעים את דברי הימים ההם אם אציל מבני מרום עם הארץ יערב את לבו לכתוב מפורש באגרות הנתונות להגלות כי בחברת נשים יהודיות ימצא הרבה יתר שעשועים מכארמון אבותיו. גם במכתבים, אשר כתב אל ירדיו אנשי סידו, הגיד תהלת

אשת הירץ ויתן גודל וכבוד לה. הנה כי כן כהב אל ראש כהני הדת האונגלית בציליכוי, ווילהעלם גבריאל וואנגער, על אדותה — באותיות עבריות — לאמר: „זאת היפה, החכמה והנבונה בנשים“.

אחרי מות הרופא מרדכי הירץ לא השאיר אחריו כל הון והיה אשתו במצור ובמציק. אולם אף אם הסתירה את מחסידה מעיני זרים בכל זאת באה השמועה על אדותיו באוני הומבולדט בשנת 1845. והומבולדט, השומר בריתו לאוהביו, ידע כי המלך פרידריך ווילהעלם הרביעי גם הוא נוהן כבוד לזאת האשה העדינה ודורש פעם בפעם מפי מיוחדעה לדעת את שלומה. וימצא לו הומבולדט עת לדבר על אדותה אל המלך ולבקש מלפניו כי יהן לה מאוצר הממשלה ככים הגון להטיב מצבה וגם יצו לתת לה מכסת כסף מדי שנה בשנה לכל ימי חייה. והמלך בטיב לבו השיבהו כדברים האלה: „להאשה אשר כל עוד כחה בה היתה פעולתה שלמה לטיבת בני האדם והשכלתם אעשה הרבה יותר מאשר תשאל ממני!“ וכערב היום התוא צוה המלך לתת לה מאוצרו המשיים שקלי זרב, אשר היו נקראים „מטבעות הורב של פרידריך“, גם הועיד לה מכסת כסף לשנה חמש מאות שקלי כסף בשקלי ממלכת פרוסיה — כסף משנה נאשר שאל הומבולדט ממני. והמלך עוד הגדיל חסדו לשמור על כבוד אשת הירץ ולחפויא מיבו לה. באגרת הפקודה אל מילר יועין הסתרים כהער המלוכה, כתב כדברים האלה: אהרי אשר האשה הירץ, אשת יועין החצר מרדכי הירץ, זאת האשה אשר מנעורי שמעתי את שמה מהלל בפי כל יודעיה, לא פנתה אלי בבקשתה ולא שאלה ממני דבר וגם מרם הדע טבל אשר אני עושה למענה, על כן זה הפצי לבלתי שלוח אליה את מאמרי בידי ציר תא המלכית, כי אם למלא את ידי אלכסנדרו די הומבולדט כי יכלכל את הדבר כלכבו“.

ודוד פרידלנדר, זה איש הרוח אשר גם המערערים על קנאתו לתקוני הדת ועל חפצו להשכיח שפת עבר מפי ישראל ולהשבית את היהדות הישנה מטהרה לא ימנעוהו מכבוד על פעלו הגדול לטובת יהודי פרוסיה להרבות זכוותיהם בארץ; אף הוא נמנה את אנשי ברית

הומבולדט. והחוקר הנודע שמר את אהבתו לו וימשכהו גם אחוה וגם כבוד. המכתבים אשר שלחו איש לרעהו יעידו על אהבתם הנאמנה וגם נמצא בהם חפץ רב. מכתבים רבים מהומבולדט לפרידלנדר כתובים באותיות עבריות. באחד המכתבים נמצא כתוב: „כהתפללך בתפלת הלל הזקן התפלל גם בעדי". ובמכתב אחר הערוך מעיר מדריד כתיב לאמר: „הנני בא אליך בדברים יען כי ינעם לנפשי מאד אם ידיר כמיך יבין להגני. החיה נא את זכרי בלכות הנאהבים והנעימים הירץ ואשתו וקרא באזניהם את שמי לשלום. האמן בי כי בכל ארץ מילדתי, ארץ אשכנז אשר לשמה ולזכרה האות נפשי עד עולם, מעטים המה האנשים היקרים והנעימים לי כמוך".

דוד פרידלנדר מת ביום העשרים וחמשה לירח דעצעמבר 1834, ובאגרת התנחומים אשר כתב הומבולדט לבנו נמצא כדברים האלה: בזכרונות ימי נעוריו אישבע משנה נעימות בעבור לנגד עיני תמונת אביך, איש המודות וכביר הרוח. זכרו ייקר בעיני שבעתיים בדעתי כי לי המה שפע שלום ויעניקני מטיבו ברוח נדיבה. המנוח היה אחד מאלה אנשי הרוח אשר פעלו לטובה על התפתחות כשרונותי, על מעלות רוחי ורגשות נפשי. הוא היה ידיר נאמן לבית אבותי ונחדה פעם בפעם בשמחה את פניו. דעתו הרבה בקדמוניות העמים, נטיות העצימה לחקר הפילוסופיא, טוב טעמו ונועם הגיון לבנו אל כל מליצה ושיר, כשרונו המצויץ להעתיק את שרידי הקדש אשר חותם ארץ הקדם טבוע עליהם אל כלי שפת אשכנז ולהאציל עליהם מרוחה גם להריחם בכל ראשי בשמים לבל ימירו את טעמם; כל אלה המעלות התלכדו בנפשו יחד את דעותיו החפשיות על כל המעשים והמקרים שנקרו ויאתו בימינו, ואת אהבתו התמומה והנאמנה לעמו הנענה והנגש".

מכל האמור בזה נראה ברור כי כשרונותיו של הומבולדט, דרך חנוכו והתפתחות רוחו גם מסכות הימים ההם ומהלכו בימי נעוריו את חכמי ישראל העירו את לבבו לאהבה את היהודים ולכבדם אף נהנו בו אמין לשמור את אהבתו למו ולדעת את כבודם לכב

ימי חייו. ואף גם זאת כי בהגדלו והי לאיש חכם ושר בעמו, לאיש אשר רוחו אמיץ עשוי, כלי חת, לאיש אשר רוחו נאמנה את דעותיו ואהבתו לאמת ומשפט, לא תדע מעצור, על בן ראה גם את עני היהודים ויגד ישרם וצדקם בקהל רב. הוא לא שם לבו אל גרופי משטיניו אשר העלילו עליו להנאיִש את ריחו בעיני זעם באמרם תמיד כל היום כי בריתו כרותה את היהודים ללחום את ושלחמתם. הוא לא עזב את דרכו ולא נטה ממנה ימין או שמאל ויוכיח צדקת היהודים ומשפטיהם ברוח חכמה ודעת, אם ברעם קולו ואם בחץ עמו השנון, גם בדברי נועם אשר הטיף פעם בפעם באספת שרי הממלכה ויועציה.

פעולת הומבולדט לטובת יהודי פרוסיה היתה פעולת משנה בריב אשר התפרץ בימים ההם בין אוהבי היהודים ושוטניהם אב ראויים הם למשפטי האזרחים או לא עמד. הומבולדט לימין היהודים בכל אשר לאל ידו. הוא דבר עליהם טובות כאוני המלך והושרים ויתאמין להטות את לבנם אליהם, אף השמיע קולו בראש הומויות ויוכיח על פי מופתי החכמה והמדע כי אין לאדם הצדקה לשלוחם כאדם לרע לו. וזאת שנית: בראותו כי חפצו וחפץ אוהבי אמת ומשפט טרם הצליח בידם לזכות את כל בני ישראל יושבי מדינת פרוסיה וישתדל בכל מאמצי כחו להמציא משוחות ופקודות לאנשי סגולה אשר ביהודים, ואם גם רבים מאוהביו הכיטו בו וירגנו בסתר לנכב על מעשיו הזרים ויש אשר גם לענו לו על פרשו ארבות ידיו לשחות במים אדירים „נגד הזרם“, הנה הוא לא שעה אליהם ויעש כל אשר היה כבחו לעשות להמציא ישע ופדות לנדכאים.

כל היודע את דברי זמי יהודי פרוסיה לפני ששים שנה הוא ידע כי פתאם יצאה הגזרה מלפני הממשלה להמעיט גם את מספר זכויותיהם שכבר היו למו משנת 1812. הגזרה הזאת אשר במדינת פוזן כבר יצאה לפעולות בשנת 1823 נועדה להיות לה תקף החק גם בפרוסיה משנת 1842 והלאה. על פיה כמעט התחדשו חקקי האזרחים אשר היו ליהודים בימי הבינים וגם שאריות זכויותיהם

אשר המחוקקים הואילו להשאיר כמו תהי בלא היתה. הן גם הזכויות המעטות אשר נשארו למו לפלמח' תלויות להם מנגד בהיות לכל איש ואיש החובה לבקש לו רשיון על זכויות מאת השוים והפקידים ומלפניהם יצא משפטו אם לשבט ואם לחסד.

ויהי בבוא השמועה לאלכסנדר פ. הומבולדט על אדות הרעה הנשקפה ליהודים וימהר לערוך דברים אל אחד מראשי השרים והיועצים בחצר המלכות, אל השר סטולברג. במכתבו זה הביע את כל חמת רוחו על משפטי האכזרים אשר השרים יאמרו לחדש על היהודים. המכתב הזה יעיד על יקר נפשו וישרת לבבו. הלא כה דבריו: „בראבון לבב, אשר גם אתה תביץ לו בהיותך תמים דעות עמדי, קראתי אתמול בעתון צרפתי על אדות חקי העמל אשר יועצי ממשלתנו יאמרו לחדש על היהודים יושבי מדינת פרוסיא. תקותי תשעשעני כי הסיפר הצרפתי עיות בזרון את דברי החקים להבאיש את ריח ממשלתנו בעיני עמו ולא כן בדיו. אולם אם יש בפיהו נכונה או יתחמץ בי לבבי על השערוריה הזאת ורוחי ישתומם בקרבי כי נואלו יועצי הממשלה לחוק חקים ללא חכמה וללא משפט. גם בלעדי הנזק הרב אשר חקים כאלה יביאו לממשלתנו, אחשוב זאת לחטאה לא נוכל כפרה אם נבוא היום לעשוק את המשפטים אשר כבר היו לחקי הממשלה ולמעול בקדשי הזכויות אשר הנחלנו ליהודים וכבר נהנו מהם תושיה. ואף גם זאת אחשוב לחטאה גדולה אם יצר לבב האדם באשר הוא אדם ישיאהו לבאר את חקי אלהים על פי הפצו הנה ימות עולם ושנות דור ודור כבר הורונו משוגת בני האדם ותהפוכותיהם בהתאמרם לבאר את המצות והחקים בזרון לבכם וכמשובת רוחם.

„אל תדאג לנפשי פן תסב רעה לי בגלותך את דברי אלה, האישי הירא ורך הלבב אשר אין ברוחו אמץ להגיד את דעותי ומחשבותיו באוני כל באי עולם לא-איש הוא“.

את העתקת המכתב הזה שלח גם לאחד מחכמי ישראל אשר בברלין ובסופו כתוב לאמר: „הלא תראה יקירי, כי לא לריק יהי עמלו

להוכיח צדקת היהודים. המחוקקים יהעשתו אל לכם לשוב מדרכם בשמעם תיכחתי וגם כטילכרג איש הלכב ונדיב הרוח יהו בעזורי".

גם לגבר עמיתו ואיש בריתו ורנהגן די אָנוה ערך דברים וישפוך לפניו שיהו — כהיות מגמתו כי על ידו ידעו כל אנשי ברלין את מחשבתו אשר הוא חושב על החקים החדשים. במכתבו זה כתב כדברים האלה: בגליון האחרון של העתון הצרפתי *Journal des Debats* נדפס מאמר מהובס ומזכ טעם נגד השרים אשר יעצו רעה על יהודי פרוסיא. וגם אנכי כבר חותי את דעי בקהל רב להוכיח עותהם. אימרים אמיר כי בפתח דבר לאגרת החקים יערימו המחוקקים סוד על „נפלאות אר כי נתן לעם ישראל הכח להחזיק מעמד עד היום הזה" ואנכי השיבותי אמדים למו כי ללא הכמה וללא משפט יחדשו חקי עמל על היהודים, כי אחשוב זאת לחטאה גדולה אם יצר לבב האדם באשר הוא אדם ישיאחו לכאר את חקי אלהים על פי חפצו. הן דברו ימי הבינים יורונו משיגת בני האדם ומחפוכייתיהם בהתאמרם לכאר את המצות והחקים כודין לכבם וכמשיבת רוחם".

ואמנם עמל הומכולרט לא נשאר מעל, כי הצליח להנא מחשבות חירשי און ולהשיב את הרעה מעל היהודים בטרם נחיתה. היהודים יישבי מדינת וועסט־פֿהאלען הביעו לו את רחשי לבנם במכתב תודה אשר כתב פֿרידל־אָנדר, רב הכולל אשר בעיר בדיקון, ובו נמצא כדברים האלה: „יהי רצון מלפני הדר כבודו לקבל את הוזהנו הניבעת ממעמקי לבותינו על הזאילו בחסדו להוציא צדקת היהודים יושבי פרוסיא ולהגן עליהם. הלא תיקר תודת לבנו בעיני הדר כבודו בהיבחו לדעת כי כגודל שמו בין חכמים ואנשי מדע כן יגדל ערך תוכחותיו וכן ירום גם כבודנו בגללו; בהחשבו לדעת כי הדר כבודו הוא אחר השרידים בכל המון השרים אשר יראה בעני „העם הנגש והנדכה מני או" ויחוש לרוחתו לישיעתו כיד החכמה הטיבה עליו".

בימים החם נמוגו רבים מצעירי משבילי ישראל ויסבו את לבם ליאש מן הטובה בראותם כי רעה נגד פניהם ויאמרו לנוס מן המערכה, ויפן אחר מהם — ודוקטור אמיל לאָו שמו — אל הומכולרט לשאול

מפיהו עצה אם לא טוב יעשה בהמירו את דתו. וישיבהו הומבולדט
לאמר: „לבי עלי דוי בראותי את הסער המתחולל בנפשך והוא ישיבך
עד דכא, כי ירפה ידיך מעשות תושיה אף יביא מכשול ללכך ומוסר
אכזרי בכליותיך. עצתי אמונה לך כי תוסיף אמן ולא תכגוד בברית
אחיק, אשר אלפי שנים מסרו את נפשם על קדושת דתם ולא נכחד
קימם עד היום הזה; עצתי אמונה לך כי לא תעזבם, אף כי הקוה
נשקפה כי גאולהם קרובה לבוא. הקדש נא, ידירי הצעיר, את כל
מעלות רוחך והכשר דעתך להאדיר את תורת עמך ולהגדיר
את כבודו אשר עשה לו בחכמתו אלפי שנים. לבי נכון ונמוח כי
יבאו ימים אשר כל העמים יבירו וידעו את פעלי ישראל ומשכרתם תהי
שלמה. ועד בוא היום הגדול הזה המצא אתה, ידירי הצעיר, די
נחומים לנפשך בתוצאת החכמה אשר בידה תפקיד רוחך ובה תשיב
כל מעיניך; הדעת כי ההגברת על כל העתועי לבכך ולא כגדת
בברית אבותיך, גם התפארת והכבוד אשר תוסיף לעמך, המה ישלמו
נחומים לך ויביאו מרגוע לרוחך ושלוש בעצמותיך ולא תירא עיד מפני
עב הענן המכסה את עין הארץ במרם בקר, בהתעהד אור היום
הגדול, יום ההפש והדרור, להבקע“.

בינהרד בו הירש יושב עיר עלבינג שלח להומבולדט את ספרו
הנקיב בשם „דעת הקהל על תובות האדם לחברו“, והומבולדט השיבהו
דברים נכוחים הראוים להגלות. הלא כה דבריו: „החוכרת הזאת אשר
בה הטיף ברוח אמת ומשפט לאהבת בני האדם, ראויה למצוא לה
מהלכים בכל מקום אשר בני אדם גם בני איש בחרו למושב למו ולבני
ארץ מולדתו, האשכנזים, יגדל ערכה שבעתים לוא כתבו את דברי החוכרת
הזאת על לוח לבם ולא יוסיפו עוד להאדיב את נפש האיש שאינו בן
בריתם על חנם“.

ואל המהנדס הנפלא ר' חיים ועליג סלאנימסקי, אשר שלח אליו
את ספרו „אות זכרון“, כתב לאמר: „בהתהלכי מימי נעורי את אנשי
מדע ונדיבי הרוח בישראל כאת אחים ורעים ובריתי נאמנת למו עד היום
הזה, ובהגירי כל ימי חיי יושר היהודים בקהל רב ובכל אשר תשיג ידי

אוכיח משפטם להשיב גורלם, הנני יודע להוקיר את הכבוד אשר נתת לי בכהבך את תולדותי".

סיף דבר: בכל מכתביו נראה את גודל מעלות לבבו ויקר נדבת רוחו, גם נכיר את חפצו לדבר נחומים על לבות „הנגשים בבני אדם“, ברבינם לדעת כי לכב הטובים והסתוקנים שבאומות העולם שלם עמהם, ולא ינחו ולא ישקוטו עד אם יוציאו צדקם כאור.

דעותיו של הומבולדט הן תוצאות חקירותיו ומתאימות אל השקפתו הכללית על כל היקום אשר על פני האדמה. הנה בספרו „התבל ומלואה“ אנחנו קוראים כדברים האלה: „בהראותנו לדעת כי רוח אחד לכל מתי חלד לא נוכל להאמין בשוא כי משפחות בני האדם שונות הן לגועיהן, ויש בהן אשר כגלית עלית הצבו, גם יש אשר מגלית תחתית ההלכנה. אמנם יש בעמים שבטים הנוחים להפתח, שבטים אשר בחכמתם הגדילו ענפיהם וכבר הבשילו אשכולותיהם ענבי חמד וייפו בגדלם על רעיהם ויעשו גם פרי תנוכה גם מטע להתפאר. אבל גזע כל השבטים אחד הוא ואין שני לו, כל בני האדם למשפחותיהם ולשבטיהם יחד נועדו לינק שפע הארץ וכלם נשהו לאכול חלק כחלק פרי עבודתם, וכן כלם כאחד שוים ליהנות מזכויותיהם במשפטי המדינות“. גם זה בעל הספר „התבל ומלואה“ יגיד משפטו על אדות התפתחות בני האדם ותכליתה לאמר: „מין בני האדם לא נועד לשלטון הרע והחשך ולא יתמלא שבט אחד מחורבנו של רעהו, כי כל הריסה קטנה או גדולה וכל שלטון הרע והחשך אם ברב ואם במעט יביאו קללה על כל בני האדם באשר הם שם אין נקי. רק עם האור והטוב, עם הדעת והבנין מקור החיים והאושר לכל משפחות האדמה“.

על פי דעותיו אלה היה כל חפצו לעשות רק את הטוב, ולא הפליא במעשהו בין בן בריתו ושבתו לשאיננו בן בריתו ושבתו. מעשיו הם זכרונותיו.

בראשית שנות הארבעים למאה הנוכחית בחרו מנהדרי בית המדרש הגבוה למדעים אשר בברלין את החכם היהודי, מהנדס נפלא וחוקר

הטבע, דוקטור פטר ריעס, לחבר למו. והבחירה הזאת היתה בהשתדלותו הנמרצה של הומבולדט. גם הוא השתדל לפני המלך פרידריך וילהלם הרביעי כי יאשר את הבחירה. הן מודעת זאת כי שבעים שנה לפני נבחר גם בן-מנחם מראשי האקדמיה הזאת לחבר מן המניין, והמלך פרידריך הגדול, זה „הפלוסוף היושב על הכסא“, לא אָשר את בחירתו באשר הוא יהודי.

הומבולדט הערים במעשהו זה ערמה אשר חכמת המדינות יקרא לה. הוא שאל את פי המלך קודם הבחירה אם יהי רצוי בעיניו בהבחרו, והמלך מבלי דעת כי הדוקטור ריעס יהודי הוא אמר למלאות את משאלתו. כי על כן יגע השר איכהורן בדי ריק להניא את הבחירה הזאת. זה השר נסה גם דבר אל ראשי האקדמיה בטים ישים את סכתב הנקשה לפני המלך; הוא שאל את פיהם אם ידעו בשעת הבחירה כי העומד להבחר יהודי הוא. אולם ראשי האקדמיה התקצפו על שאלתו וישיבוהו קשות לאמר: „על פי החקים אשר לבית המדרש היתה הבחירה ושאלה שלא כהוגן תשוב ריקם מבלי השב עליה דבר“.

פטר ריעס היה גם גיסו של מינו בורג, זה היהודי האחד אשר בימיו התעלה למעלת שר חמש מאות בצבא פרוסיה ועד יום מותו (מת בשנת 1853 בעת המגפה) נשאר בן נאמן לדתו אף אם שרים גדולים ונכבדים נסו עליו פעם בפעם דבר להשיבוהו מדרכו; זה היהודי אשר היה גם חכם נפלא, תוכן ומהנדס, ויכתוב ספרים רבים בחכמת ההנדסה ובחכמת הכסיסי המלחמה.

בהשתדלות הומבולדט לפני המלך נתן להיהודי גיאקומו קויערבער את הכבוד על פעלו הרב בחכמת הנגינה.

ד"ר יוליוס פירשט, זה החכם הנודע בחקר לשונות בני קדם, היה מורה שלא מן המניין בבית המדרש למדעים אשר בליפסיה ויחי חיי צער. והומבולדט השתדל לפני המלך להתו לראות פניו למען בקש ממנו חסד כי יספחהו אל כהונת מזכיר בלשכת ציר אשכנז אשר בקושטא, וברבות הימים נתן המלך להד"ר פירשט גם אות כבוד על פי עזת הומבולדט.

על היהודי הנודע בשמו פירדיננד זאסאלל היה חל איסור הישיבה בברלין על פי פקודת השר מנטיפל, בהיותו אחד מראשי הקושרים בשנת 1840. והומבולדט אשר משכחו כבוד ויהן גודל לשמו על אדות ספריו בפילוסופיא — וביחוד על אדות ספרו הנקוב בשם „הפילוסופיא של הירקליטו היוני“ הוא הפילוסוף אשר כנוהו „המרמו“ וגם „הבוכה“ — דבר עליו טובות באוני השרים וישב את לבם אליו להשיב מעליו את הגזרה.

את הרוקטור יחיאל מיכאל זקש, זה היהודי בחיר המטיפים בימיו וגם מתרגם נפלא לשירים עברים, אהב הומבולדט אהבה נאמנה. אתו החליף מכתבים רבים גם בקרהו בכיהו פעמים רבות בשובו לשכת בברלין. את ספרו „פיוטי יהודי ספרד“ הרים על גס ויתנהו על יד המלך פרידריך ווילהעלם הרביעי בלוית מכתב סגיד תהלתו. וישלח המלך להמחבר מכתב תודה כתוב בעצם ידו.

גם הינריך היינה אשר ידע את הומבולדט פנים אל פנים בהודעו אליו בהיכל העריוזים שר האשה רחל, אשה ורנהגן די אָנוה, פנה אליו בבקשתו כי ישתדל לפני המלך והשרים לתתו לשוב ברלינה לשאול בעצת אחד מראשי הרופאים המומחים בחלותו את מחלתו אשר השיבתהו עד דכא, אולם הפעם לא הצליח הומבולדט במעשהו ויהי נעצב אך דבו מאד כי כל עמלו עלה בתהו, השרים מאנו שמוע בקורו, כי לא יכלו כפר להמשורר את החמאה הגדוה בשוררו שירי לעג על פרוסיא. וגם אך המלך בא הומבולדט לבקש מלפניו חסד על המשורר החולה וינס אליו דבר להבינהו בינה כי יסורים ממרקין עונותיו של אדם ומן המדה הוא רבלי בוא חשבון עם איש בחליו בהיות כל חפצו רק רבוא ולשאור בעצת רופא, אבך גם המלך השיב פניו ריקס. ויכתוב הומבולדט אל היינה כדברים האלה: „כל תחנוני היו ללא הועיק, כי השרים עומדים עד דעתם וישיבו פני ריקס. לפי ראות עיני קשתה עברתם עד מאד ועצתי אמונה לך כי אם תיקר נפשך בעיניך לא תהין לעבור את גבול פרוסיא. הנני חושב למספם כי זאת חובתי, חובת סופר לרעהו, ואעשנה לתהויר אותך ודהגיר לך כל אשר עם לבבי“.

הנוסע י. י. בנימין, אשר עבר את כל ארצות אויב, אפריקא ואמריקא, פנה אל הומבולדט בשאלתו כי יתן על ידו מכתב מליצה בשבנו ללכת למסעיו. והומבולדט גם בהיותו בימי זקנה ושיבה לא חדל מעשות כל אשר לאל ידו לטובת הפונים אליו. וזה תוכן מכתבו אשר נתן על יד הנוסע: „לפני שנה אחת, בשנת 1858, בהוציא זה האיש אשר בידו מכתבי את ספרו הנעלה והנפלא בשם „שמונה שנים באויב ואפריקא“ מצאנו לנכון, אני הכותב והחוקר הגדול בדעת גלילות הארץ פרופיסור קרל ריטר גם החכם המהולל בדעת צאצאי הארמה בירטהילד זעמאנן אשר בלונדון, להגיד את תהלת בנימין במבוא לספרו הנזכר ולהכיר את פעלו הגדול בהרחיקו נדוד אל ארצות ואיים רחוקים ולא יחשוך מנפשו כל עמל ותלאה להכיר לדעת את שלום שרידי אחי הנחונים בצרה ובשביה בארצות הנשכחות מני רגל. וזה האיש בנימין ההולך בעקבות הנוסע בנימין מטולידה, זה האיש הנכבד מאד הואיל גם היום לשוב ולשום פעמיו אל הארצות האלה.

„ובכן אפיל תחנתי לפני כל צירי ממלכות אירופא באשר הם שם החושבים את שמי ומרצים את פעלי, כי בבוא אליהם הנוסע יעמדו לימינו בכל אשר לאל ידם, אם בהורותם לו את הדרך אשר ילך בה ואת המעשה אשר יעשה למצוא חפצו ואם בתתם לו כסף למלאות את מחסורו, הן לא הות נפשו דורש הנוסע, כי כל מגמתו להועיל להטיב לאחיו האוברים והנרחים בארצות רחוקות“.

ירחים אחדים לפני מותו, בהיותו בן תשעים שנה, עשו לו יהודי ברלין ציון לזכר עולם בקראם את שמו על החברה לתמיכת הלמידים עניים הנוסדה בכסף נרבת אדולף רייכנהיים. והומבולדט שלח להם מכתב תודה על אות הכבוד אשר הראו לו. במכתבו זה כתוב לאמר: ראשי החברה הנכבדים! אף כי חולה וכואב אני עד מאד וכמעט קרב קצי, לא תכבד עלי העבודה לערוך אליכם מלים ולקדם פניכם בתודה, ונהפוך הוא כי הנעם לנפשי מאד להביע לכם את משוש לבי לשמועה בי קם אדולף רייכנהיים על נדיבות לכונן ספעל גדול בביר בזה ובי זה הנדיב הואיל במיבו להשבין גם את כבודי בתוככם

ולקרוא בשמי על פערו . זה המפעל לכונן חברה לתמיכת תלמידים עניים מבני ישראל גדול ונעלה הוא עד למאד . הן כל לב אוהב צדקה ומשפט יגיל לראות כי אחרי העמל אשר נעמול להטיב את מצב העובדים וכל העושים במלאכה מבני ישראל נשים לבנו גם אל בני העניים שמהם תצא תורה ודעת , נדאג לעורר את כשרונותיהם לחכמה אשר היו למן מורשה מימי קדם . הלא דברי הימים למדעים ולחרשת המעשה יורונו , כי בכל דור ודור קמו בבני ישראל אנשים מצוינים בכל חכמה ומדע , חוקרים וחכמי חרשים , ויעשו גדולות ונפלאות , ומי לא ישיש לשמועה , כי קמו בקרבנו אנשי רוח ונדיבי לבב להעיר ולעורר את הכשרונות האלה , כי יתפתחו להועיל להטיב לבני אדם" .

ואף גם זאת נזכיר , כי השם „בן מנחם" אשר עוד בימי עלומיו היה להומבולדט יקר מאד בהיותו איר לנתיבתו בחיים ; כי השם הזה היה יקר לו גם בימי זקנה ושיבה בהיות לו אחד מנכדי החכם הגדול בן מנחם לעזר בכל אשר השיגה ידו . הן אלכסנדר בן מנחם „ויעין הסתרים למסחר" היה מטיבו בימי זקנתו ויעניקהו מכספו למלאות את מחסורו גם נתן לו מעון בכיתו בלא מחיר ובאהר הימים נהן לו במתנה את הבית הנודע ביפיו, מספר 67 ברחוב אוראניענבורג אשר בברלין .

הומבולדט היה אחר מחוקרי הטבע אשר בכל חקירתם לא יחדלו מהיות נאמנים אל הדת , ודעת אלהים בארץ היא מעוז ומשנבם . הוא התנגד אל אלה החוקרים הכופרים בעיקר כלאפלאס וסיעתו המתאמרים להגיד בקהל רב כי יתורו את השמים לארכם ולרחבם ולא ימצאו את האלהים . הוא התנגד לכל הכופרים במציאות אלוה ולמפיצי תורת-הפקירא ולא אחת נשמע מפיהו רוממות אל וההלת מעשיו בהשגחו על ארץ רבה ועינו צופיה בכל . ולא נפון כי אהבתו לכל בני האדם וחפצו להטיב לנרכאים גם באמונתו באלהים יסודתם .

רוח הומבולדט היתה נאמנה את מאמר החכם באקען אשר הגיד כי רק החכמה אשר אפס קצה נדע ומרבשה נלקק אך מעט , היא תט לבנו לכפירה ותביא שממון בקרבנו . אולם אם -במחקר תהומה נתהלך ועד-תכליתה נבוא אז נמצא בה את מקור כל היקום , את סבת כל

הסבות ועילת כל העילות, את יד יוצר התבל ומחוללה. כי על כן העמיק הומבולדט הגות בספר הספרים ב"כתבי הקדש" ויהי לו הספר הזה שעשועים ויחזה בו חזות הכל.

השקפת הומבולדט על מראות הטבע וחזיונות היקום קרובה מאד אל החזות אשר בכתבי הקדש; מקבילות אשה אל אחותה וכמעט מתאימות יהיו בד כבוד. זה החוקר הגדול בדעת הטבע השקיף על היקום, השגיח אל מלוא רוחב התבל, התבונן אל השמים והארץ וכל צבאם וישכל משפט כי זאת התבל אשר למראה עינים יש בה תהו ולא סדרים, פרוץ המרחבה על העומד, יתר אשר כנטיל דמו, חוליות התלויות בשערה, אברים מדולדלים, גופים יוצאי דופן, רוחות דאולין ערטילאין; כי זאת התבל בדעת כוננה ואין בה לא חסר ולא יתיר, לא פרצה ולא קרקלה, לא מקרה ולא מבוכה, כי יד רוממה תשים בה משטרה וזרה מתאימה, בלה אומרת כבוד, בלה בריאה אחת גדולה ונישגבה וכל יצורה שומרים את תפקידם להגדילה ולהאדירה. — יזה החוקן אשר מצא הומבולדט בכתבי הקדש אשר ליהודים ורוגמית בפיהו, בספרו הגדול "התבל ומלוואה".

ברגות הינטילרט נבשרות כל עם ועם ובשומנו מעינו בשירידי כתבי התם העתיקים ובשארית ספרי תורתם מימי קדם לתורות דעת אלמים בארץ, ראה ראשית לו לבקש למצוא את הלך נפשות העמים האלה אל בראית הטבע: להכיר דעת את הפתרונים אשר להו למו היום למפלאות התבל, הן זה הרבו משפט לו מאו וחלל להעמיק חקר בדעת הטבע, כי כל החפץ לבוא עד הכלית החזיונות ולהכיר את התבל במלואה ובעצם גדלה, ישום בראשונה לבו להתבונן אל הדברים כהיותם ולפלאם איהם במאגני הדעת ואחרי כן ישום לו למשקלת גם את המשאית אשר אלה החזיונות למערכתיהם העירו ברוחות בני האדם מאו ומקדם.

ובהיות להומבולדט המשפט הזה לקו יוכיח במיפתים נאמנים, כי עמי הקדם המתחשים למשפחת שם יתנו אותהם אותות רגשות נעלים

והגיונות עמוקים למראות הטבע בכל ציוני הכבוד והגודל אשר הציבו למו בשירי סחמריהם ובכתבי השירה והמליצה העתיקים. אלה הרגשות הנשגבים וההגיונות העמוקים יגלו לעינינו בכל הודם והדרם וירחיבו את לבנו. לאף ישעשעו את נפשנו באגדות הרועים, בשירי ההיכל והמקהלות, בקסם השירה ההגיונית אשר לנעים זמרות ישראל, ובמשאות להקת החווים והנביאים אשר בריממות רוחם כמעט התנשאו מעל לקורות ימים עברו ורק אל האותיות והעתידות כוננו לבם ואל הבאית ישאו את נפשם.

ויתרון השירה העברית בכל הוא. מלבד הנשגבות והעמוקות אשר בהגיונותיה שפוך עליה גם קסם נפלא בהיותה אחוזה ומתלכדת בדברי דת ואמונה התלויים בארץ מושבם בימים ההם. העברים הקדמונים, במחרם אל ארצות רבות ואיים רחוקים ובהיות להם שיח ושיג עם הגוים היורדים הים באניות לכבוש ארצות שכניהם, הביאו לבב חכמה, הרחיבו גם האריכו את חוג מכמם על התבל ומלואה ותגדל גם בת שירתם כנפיה ותשגב בכחה להאביר למרחקים ולהרקייע לשחקים. ואנחנו נמצא חפץ רב בכתבי הקדש אשר להעבריים בהשאירם לנו זכר ושם לנלילות ארץ הקדם אשר בימים ההם כמעט נשכחו מני רגל, ובהציבם ציונים גם למערכות הטבע אשר בימים ההם טרם היה חזונם נפרץ והמה נגלים לעינינו במעמקי היערים אשר נסבו אל התבל החדשה ובמרחקי האיים אשר בים הצפוני.

בזאת תבחן שירת הטבע אשר להעבריים — יאמר הומבולדט — כי בהיות האמונה באחדות האל אור לנתיבתה והיא תאציל מרוחה עליה, תקיף במקירה אחת את הבריאה כלה באחדותה, את הארץ וכל היקום אשר עליה ואת השמים וכל צבאם. השירה העברית לא תמצא חפץ להעביר על פנינו אחד מחזיונות הטבע כשהוא לעצמו ולהגיד את גדלו, אבל זה משובש דרכה להגדיל חוון עד חזיונות רבים בהערכם יחד זה לעמת זה ובהתלכדם לתמונה אחת. המשורר העברי לא יספר כבוד הטבע ומפלאות חזיונותיו בהרהיב נועמם והדרם את עיניו ונפשו תשתפך אליהם, אבל רוחו בתוכו השתומם אל היד הגדולה והרוטמה

העושה את כל החיל הזה, ונפלאותיה יגיד. מפלאות היצירה תגלינה לעיניו כקיום הנאצלים מן האור האין סוף, וכל יצורי התבל לא נבראו אלא לומר שירה ליוצרם אשר ברוח פיהו היו ובהסתירו פניו יכרו והיו כלא היו. על כן רוממה ונשגבה היא השירה ההגיונית אשר להעברים, היא מלאה זיו ומפיקה נגה בהיות רוממות היוצר בפיה, והיא מלאה יגון ומפיקה עצבת בהסבה דבריה אל גורל בני אדם גם בני איש יחד

ואף גם זאת לדעת, כי לא כשירה ההודית והדומות לה השירה העברית. היא לא תשכח חק ולא תפריו על המדה גם עת תדבר גבהה גבהה, עת צרר אותה רוח הנגינות בכלי שיר בכנפיו ובמרום תמריא. רוח האמונה המהורה דובר בה, על כן גם המלה אשר על לשונה צרופה ומזקקה. היא תבחר לשון מליצים אבל הגיונותיה ברורים ומפורשים באר היטב, היא תדבר אלינו במשלים והמה שגורים על פיה ודרושים לה בכל עת אשר הקראם.

מחזות הטבע אשר כתבי הקדש יעבירו לפנינו המה המראות הנאמנים להכונת הארץ אשר בה נאחו עם בני ישראל, לחליפות ארץ כנען בארמחה אשר חלקתה אחת ציה ושממה וחלקתה השנית דשנה ופוריה, בהרריה ובקעותיה, בגבעותיה ועמקיה, בהדר השרון והכרמל ובשיא הארזים אשר בהררי הרבנון. כתבי הקדש יתארו לעינינו גם את התמורות אשר במזג האויר בכל תקופות השנה, את דרכי הגוים הקדמונים רועי צאן ובקר ואת הכונת נפשם בהבדלם מכל עבודה בשרה ולא ימצאו בה חפץ, ספורי דברי הימים אשר בכתבי הקדש נאמרים בדברים ברורים ונאמנים, בלי כל הגזמה והפרזה, והמה פשוטים מכל מריצה ומכל יפוי, מהורים ומזקקים הרבה יתר מספורי דברי הימים אשר להירודוט. אולם השירה ההגיונית אשר בכתבי הקדש היא מלאה הוד ויופי ובה נראה את הטבע בכל הדרו ונועמו למערכות חיונותיו. — במזמור ק"ד אשר בתהלות דוד בן ישי ימצא הומבולדט את דמות ההבל ומליאה ערוכה בכך מפלאותיה: ה' "עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה — יסד ארץ על מכוניה כל תמוט עולם ועד" — המים "יעלו הרים ירדו בקעות אל מקים זה יסד (ה') להם": וג' גבול

שם כל יעברון כל ישכון לכסית הארץ" אבל "ישקו כל חיתו שדו". —
עוף השמים "מבין עפאים יתנו קול". — "עצי ה': ישבעו, ארזי לבנו
אשר נטע: אשר שם צפרים יקננו חסידה ברושים ביתה" — הים:
"גדול ורחב ידים שם רמש ואין מספר חיות קטנות עם גדולות: שם
אניות יהלכון לזיתן זה יצרת לשחק בו". — נעים זמרות ישראל יערוך
לנו גם דמות "העשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ", הגפן
(לעבודת האדם) להוציא יין אשר ישמה לבב אנוש — והיות "להצהיל
פנים משען". — וכל על כבוד מחוז הטבע, דמות השמים וצנאם
הפה: ה' "עשו ירח לשיעורים שמש ידע מביאו: תשת חשך ויהי
לילה בו תרמש כל חיתו יער: הכפירים שואגים לטרף ולבקש באר
אבלם: הורה השמש ואספן ואר מעונתם ורביצן: יצא אדם לפעלו
יעבודתו עדי ערב". למחוז הזה אין ערוך, ומה נפלאים מעשי
חמטורר מי בשירה קרה בואת ובתים אחדים ונאמנים יערוך לנו
דמות ההבל במלואה, העין יכח היקום אשר עניה והשמים וכל
צנאם! המשירר ישכיל גם לערוך את המחזות זה לעמת זה, את
התנועה הכבירה והעצומה במערכות הטבע מול התנועה הקלה אשר
לעבודת האדם היצא לפעלו בורות השמש והוא יעמוד ויגע עדי ערב
וישמש כמצא שכל רב על כל גרעין וגרעין שהוא מוציא מן האדמה.
זאת מערכת המחזות זה לעמת זה, זאת הבינה העמוקה במסבות
המחזות הסתומות כמבין וכתמיחה פעולותיהם; זאת הפניה למעלה
אל יוצר כל הטהות האלה ומיילים אשר ברצונו "יחדש פני ארמה"
ובהסתירו פניו ובאספי רוחו "יגוען ואל עפרם ישיבן" — הוא הוא
השירה העבירה הנגלה לעינינו בכל כחה ועוצם תקפה, הוא הוא
המרוסמת את הנפש להנות נשגות גם אם אין דרכה להשיב לכב
ולדשן את הרגש.

הומבולדט יתפלא וישתומם הפלא ופלא אל הספר איוב ואל
דעת דרכי הטבע אשר נמצא בו, הוא יעיר את אונינו, כי כותב הספר
איוב השכיל מאד לתאר את חזון הרוחות המתהפכות מסבות במפלשי
עב כטרם צאתן לפעלן, את הקות שמים "כי גרעו נטפי מים יוקו

מטר לאדם" או כי "יזלו וירעפו עלי אדם רב", את שלל הצבעים הנראים לעינינו בהראות הקשת בענן, או כי העב "יפיץ ענן אורו", את מהות הברד וחזיו קולות. כותב ספר איוב יתבונן לדעת "איזה הדרך יחלק אור יפיץ קדים עלי ארץ: מי פלג לשטף תעלה ודרך לחזיו קולות: מבטן מי יצא הקרח וכפור שמים מי ילדו" — וכן עוד שאלות רבות אשר חוקרי הטבע בימינו אמנם נתנו למו פנים חדשות אולם גם המה טרם מצאו למו פתרונים נכונים וברורים עד היום הזה.

על דעת הומבולדט יתרון לספר איוב בשירתו ובתכניתו על כל ספרי השיר והחזיון אשר להעברים. כצייר אמן ישכיל כותב ספר איוב לתאר רפנינו כל תמונה וכל מראה במראות הטבע וגם סמל תכנית הספר בתור שיחה, התבנית וגזרתו נעלות מאד. מהות הטבע אשר בספר איוב יעמיקו פעולתם בלבב כל קורא בין בשפת עבר ובין בכל שפה אשר בה הוא מתורגם.

ה': "דורך על במתי ים (עת) ישית בנאון גליו". הוא: "יצוה בקר ויודע שחר מקומו (בבאו) לאהו בכנפות הארץ (לאירו) "התהפך (העב) כחמר חתם".

מחבר ספר איוב ישא מדברותיו גם על בהמות ארץ ועוף השמים וזרנו דרכיהם, דרכי הערוד אשר "ערבה ביתו ומשכנתיו מלחה" והוא "ישחק להמין קרוה ותשאית נוגש לא ישמע", ודרכי הסוס אשר "הוד נהרו אימה", וברעש ורגז יגמא ארץ", דרכי הרים ודרכי הבהמות אשר "יחפון זנבו כמו ארו ועצמו אפיקי נחושה גרמו כמטילי ברזל", דרכי הליתן ו"דבר גבירות וחין ערבו" כי "עמישותיו תהל אר ועיניו כעפעפי שחר", דרכי הסידה ונעה וכנף רננים נעלסה, ועוד, ועוד.

ספר איוב יגיד לנו כבוד "אור הענן בהשקט ארץ מדרום" והוא פרוש על פני הישמון "כראי מוצק".

דעת הומבולדט היא, כי ככל אשר תמחוק הבריאה את סאתה לאהת הארצות ותחסיר לה את שפע מנותיה כן תוסיף שאר רגש לילידי הארץ הזאת ותהן בלבבם יתרון הכשר חכמה להתבונן אל כל

דממה דקה בתנועת הרוחות ואל כל נדנוד קל במפלשי העבים, לבוא עד תכלית החזיונות אשר במדבר ציה ולהתהלך בחקר התהום ונכבי הים בשוא גריו ורום ידיהו נשא. ואקלים חבל ארץ כנען, חקת הארץ המלאה הרים וסלעים, פחכים את היושבים שמה ונותן בלבם בינה עמוקה והרגשה דקה מן הדקה להקשיב סוד שיח הכריאה בכל הליכותיה ותנועותיה.

ברעת והשכל ידבר הומבולדט גם על חליפות הצורות אשר להשירה העברית בכתבי הקדש. הנה מיהושע ועד שמואל יגידו כתבי הקדש תהלת הנבורים ומעשי נפלאותיהם ביום קרב ורוח השירה תמלא מריח המלחמה, ופתאם תחליף השירה את כחה ותשנה את צורתה ובמגלת רות המואביה המלקטת עמרים בשדה בועז מאחרי הקוצרים תעביר לעינינו תמונה מרהבת כל עין ומרנינה כל לבב באותות התום אשר עליה ובשובע הנעימות אשר את פניה. — כגיתה כן גם הומבולדט, בהיות רוחם מלאה שירה למפלאות ארץ הקדם, יכנה את מגלת רות: „שיר עלילה שאין כמהו לנועם החזיון ולחמדת התאר בכל שירי בני קדם”.

ולא רק בספרו „התכל ומלאה” וביתר ספריו ימלא הומבולדט פיהו תהלת כתבי הקדש ורוממות השירה העברית, אבל גם באגרותיו אשר ערך אל חכמים ויודעי שיר ומליצה. הנה באחד ממכתביו אל החכם אָמיל לָאָו, אשר כבר הזכרנו את שמו, נמצא כדברים האלה: אין כל ספק כי תשפוט מישרים בהגדר כי שירת העברים היא הנעלה על כל שירי העמים הקדמונים בטוב טעמה ורוממות רוחה. ומשפטיך אלה ינעמו לי מאד בהיותם מתאימים עם רוב תוצאות חקירותי אשר מצאתי אחרי עיון רב והתבוננות יתרה. — הנה מה נעמה מליצת דוד בן ישי במזמורו הראשון: „ויהי” הצדיק „בעץ שתול על פלגי מים” והרשע „כמוץ אשר תדפנו רוח”. גם במשלי שלמה שהם אמרי חכמה ובינה נמצא מליצות רמות המעולפות חזיונות הטבע, כמו: „וארח צדיקים כאור נגה, הולך ואור עד נכון היום”, „שתה מים מבורך ונוולים מבארך יפיצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי מים”, ועוד.

הומבולדט, איש המופת, יהי למופת לכל החכמים חוקרי הטבע, כי בכל חכמתו העמוקה ודעתו הרחבה בא עד תכלית השירה העברית וישתומם אל מפלאותיה, כי התהיך בהקר תהום כתבי הקדש לדלות פנינים ממעמקיהם ולהראות את יפעתם ואת זהרם לעיני כל יושבי תבל. הנה מדברותיו על ההוד והיופי, על הרוממות והנשגבות אשר בכתבי הקדש ועל רוח האלהים המרחפת על פני שירת העברים ירהיבו את לבנו במקסם אמת, נועם וחן — ורוח על פנינו יחלוף ותמונה לנגד עינינו, תמונת משוררינו מימי קדם מחמלי לבנו ומחמדי נפשנו; וגם את סוד שיחם נשמע ואת קולם נקשיב, קול נעים זמרות ישראל בתהלותיו ותפלותיו, קול החכם מכל אדם במשליו ומליצותיו וקול איוב ורעיו בעצומותיהם וריבות שפתיהם, ובשאון הקולות האלה התבוללנה תרועת העוורים במעדר על הרי ישראל ורננת הכורמים, הבוצרים והיוגבים בכרמי אדמת הקדש!

נפש הומבולדט היתה מלאה אהבה לכל היקום אשר על פני האדמה, לבו מלא המיה לכל התכל ויצוריה ורוחו השתפכה אל חיק היוצר רב הפעלים וגדל העליליה. כי על כן היו כתבי הקדש שעשועים לנפשו ובשירת העברים מצא חוון; כי על כן לא רק כחוקר הטבע גדול שמו ולא רק כחכם נפלא היוודע בינה לעתים הולך שמעו למרחקים, אבל גם כאוהב צדקה ומשפט יהי זכרו ברוך לכל יושבי תבל — וקדוש לישראל!

לתולדות משה בן מנחם *

משה בן מנחם ויוהאן גוטפרי דדי הערדער .

כמו יחמדו מקרי הזמן התולים אתנו , ואותנו בני ישראל בחרי לשחק בנו בתחבולותיהם ותהפוכותיהם ולהראותנו לדעת כי גם קצרו יד וגם חסרי בינה אנחנו לתת משקל לרוח בני האדם ופלס ליצר לבכם על פי התורה ודעת המשפטים אשר לנו , הנה לפני מאה שנה בהיות היהודים יושבי פרוסיה רצוצי משפט ויושבים במחשכים היה ראש הכהנים בחצר ממלכת פרוסיה , הערדער , איש נאור ואוהב ישראל , ועתה בדור הדעה , דור החפש והדרור , בהיות ליהודי פרוסיה שווי הזכויות ומשפטי אזרחים , הנה היה ראש הכהנים בחצר ממלכת פרוסיה , שטעקער , ראש מורדי האיר המתנקש בנפש היהודים לספיתה ולהכחיד זכרם . האין זה לנו אות כי שוא מבטחנו בהשבלת המאה התשע עשרה ורק באלהים נבטח והוא מגן ישענו וצור משגבנו סלה ? ! אמנם תקיתנו חוקה כי כל המשמרים הכלי שוא בהבל באו ובחשך שמים יכוסה , והמשכילים בעמים , כהערדער , יוהורו לעד וזכרם לא יסוף עד עולם .

יוהאן גוטפריד די הערדער ידע גם שפת עבר על בוריה וכתרגומו הנפלא לישירים ומליצות אשר בכתבי הקדש גם בספרי הפלוסופיא , חקר הלשוניות , התפתחות דברי הימים והשתלשלות המקרים והמסבות , כן בספרי החזון והשיר אשר הוציא לאור בימי חיו ואשר השאיר אחריו לברכה אחרו מותו , עשה לו שם עולם אשר לא יכרת בספרות

אשכנז ובני עמו ילכשו עליו גאות. אמנם ספריו הם ספרי המעלה והמופת לבל הרורות כן בכליל הארם וכן בעומק הגיונם וכשיא חזונם ותועפות שירתם. ויהי העידער סגלה לאשכנז מכל אנשי הרוח אשר בדרו, כפרידריך הגדול, גיטה ושילר, כי לא רק במשא וחזון על יקר החפש וחיין ערך הדרור השפיק, אבל גם הפליא אהבתו לכל בני האדם ויט גם אל היהודים והיהדות שלום, ולשונו כאש בחוכיהו צדקם וישרם. זה איש המופת, המטיף השכם והטף אהבה לכל בני האדם באין הבדל ופדות בין עם לעם ובין שבט לשבט, היה חבר נאמן לגוטהולד אפרים לעססינג ותמים דעים עמו. היא הגיד לבני ישראל, אשר נחשבו בימים ההם לדלת בני האדם, את ישרם ויוכיח לעמו פשעם ומשוגתם כן בספריו ומכתביו וכן מעל במת המטיפים בבית התפלה אשר בחצר המלכות.

בימים ההם אשר בני העמים השבו למשפט כי להם היתרון על היהודים גם ברגש הכבוד ערב העידער את לבבו להגיד גלוי כי לא כן בדיהם, כי היהודים יבינו הרבה יתר מהגמים את משפט הכבוד ויודעים את ערכו כמו שהוא. הן בני העמים נתעו מעודם במשפטים מעוקלים להכדיל בין כבוד אצילים ושועים ובין כבוד בני עוני הנחשבים לדלת עם הארץ ובזו משפחות, גם בהגדלם יש לפניהם חונף וגם משיא פנים, כי גודל הגבוהים עליהם במשרה ובמצב החברה אשר למצותם ייחלו ופקודתם תשמיר רוהם וכבוד עליהם כבוד אבן ויעות גם את משפטם על ערך הכבוד. לא כן היהודי. הוא לא ייחל לכל משרה או פקודה במדינה ושיח ושיג לו עם כל משפחות בני האדם, כי אל בתי האצילים ימצא לו מסלות וגם מהלכים לו עם בני עם הארץ. על כן ילמוד לדעת תכונות בני האדם ולהכדיל בין כבוד-אמת לכבוד-תפל, בין עניה צדק לנאות שוא ובין משפט למישפח. וככן גם רגש הכבוד אשר בלבו היא טהיר ומוזקק, כי יבהנהו מכל סיגי חונף ודברת בני האדם מלומדה.

אלה וכאלה המה הדעות והמשפטים אשר להאיש העידער הנותן

גודל וכבוד למשה בן מנחם, הכביר ממנו לחמש עשרה שנה, ולשמו האות נפשו. הוא נתן גודל לבן מנחם וישתאה לו על גאון רוחו ונועם נאומי בפלוסופיא, על עומק הגיוניו ויושר משפטיו, ועל רוח החן והנועם אשר בהכונה נפשו, כי ערך וכי דמות לו כסוקרטס היוני וכל יודעי דרכיו יחמדוהו בלבבם. הוא העריצוהו ויכבדהו גם על היותו איש בריתו וסודו של לעססינג. וכרבות בן מנחם אומץ בהגיונו ועומק במשפטיו לברר וללבן כל דבר לכל פרטיו ודקדוקיו כן הוסיף הערדער לחשוב שמו, ורוחו בקרבו שחרוהו לשכלל את כשרונו ולהדמות אליו. עוד טרם ידע הערדער את ה"סוקרטס של המאה השמונה עשרה" פנים אל פנים, וכבר העריץ הכהן הנוצרי את שם היהודי הסוחר בבגדי משי אשר בברדין. הערדער בעודנו צעיר לימים ככד בלבבו את בן מנחם כי "בלעססינג כבן מנחם, שניהם נאורי הרוח וטהורי הלבב, יתורו אחרי האמת לדעתה". — הלא הדברים האלה כתובים בספרו הנקוב בשם "עלים מפוזרים".

רבים היו הכהנים הנוצרים בימים ההם וגם לאוואטער בהוכס אשר חשבו את היהודי בן מנחם ויתנו כבוד לשמו, אבל אחרי כן נודע הדבר כי בהוקירם את נפש היהודי באה גם מחשבה בלבם "להצילה". אולם מחשבות הערדער גבהו ממחשבותיהם, כי הוא חשב את בן מנחם בתור חוקר המעלה וחכם המיפת, ויאהבהו ויכבדהו לפי ערכו מבלי חשוב אף רגע להשיבהו מדתו.

אחרי אשר קרא הערדער את הספר "השארית הנפש" לבן מנחם היתה רוחו מלאה שירה ותהלה למחברו. אז כתב אל הסופר ומוכר הספרים ניקולאי כדברים האלה: את הספר על אדות "השארית הנפש" לבן מנחם קראתי ואין די מלים בפי להגיד תהלתו. על דעתי גדול ערכו מאד לכל חברה בני האדם, להטיב דרכי האנשים באשר הם שם, להורות משפט במדינה ולהאיר נתיב בפלוסופיא. כמדומה לי כי אין אדם בתבל אשר יקרא את הספר הזה בשום לבב, בתאות נפש ובעין חודרת כמוני ואשר יבא עד הכונתו ויבין גדל ערכו כאשר אבינהו אני.

בחדש אפריל לשנת 1769 ערך הערדער את מכתבו הראשון, מכתב ארוך, לבן מנחם והוא מהר להשיבוהו על דבריו. ממכתבו של בן מנחם, אשר ערכו יקר מאד בהיות מגמתו להתיר כפקות אחרים אשר התעוררו בנפש הערדער, נביא בזה אך דברים אחדים:

„... לא אוכל הבין מדוע מצאת זרות במשפטי כי כל תעודתנו בתבל היא להשלים ולשכלל את כחות הנפש. אתה אומר כי טבע האדם הוא מורכב? אמת נכון הדבר; אולם גם זה נכון כי בכל מה שזה הטבע המרכב פועל המצא הנפש את תכליתה. מציאות תכלית כזאת לא אוכל אנכי להכחיש גם בבהמות. תכלית כל האות הבהמות ושאירותיהן היא למצוא נחת בחיים ולהרחיק מעצמן כל דאבה. הנחת היא ילידת הרגש של אומץ כחותינו והרחבתם, והדאבה היא תוצאת הרגש של רפיון הכחות ושפלותם. ובכך גם תחלת מעשי הבהמות — אלה הנעשים ברצון ורגש פנימי — היא תכלית השלמת כחות הנפש. אמנם על דבר מעשי הבהמות הטבעיים, אשר נחשבם כמעשי מכונה בלי כל חפץ ורצון, אולי נכון משפטך. אולם למעשיהן אשר יש בהם מעין חפץ ורצון, כמעט ברור הדבר בעיני כי יש גם תכלית, ואם בבהמות כך באדם על אחת כמה וכמה. באדם נכיר את אמתת משפטי בהכרה היותר ברורה. אם תביא בחשבון את סכום כל הכחות אשר לטבעו המרכב, או תדע ובחנת כי האדם מוצא נחת בדעהו כי כל כחותיו פועלים את פעולתם יחד בד בכד אחד מהם לא נעדר — ואי נחת בהכרתו כי יש בעיסת כחותיו שאור המעכב את הפעולה או כי יש בהם המתפרצים מפני רעיהם ולא משטר ולא סדרים לפעולותיהם. הפעולה התן עז להכח ותסכינהו לעבודתו. פה נראה את הקשר המאחד את אשרנו ואת תעודתנו. כל בח מהכחות הטבועים בנו ישאף לעבודתו וגם יוליד בקרבנו איזה חפץ וצורך. בהשלמת כל החפצים והצרכים האלה נמצא את אשרנו והוא היא גם תעודתנו”.

הערדער שש מאד על מכתב בן מנחם כי הואיל למהר תשובתו וגם השיבוהו כהוגן. וערך חליפות המכתבים, אשר היה מן היום ההוא בין שני גבורי הרוח האלה, גדול מאד. כבוד בן מנחם גדל בעיני

הערדער מיום ליום. הוא הוקירוהו על תמת נפשו ובור לבבו כי לא יכסה ממנו דבר ולא יצפין כל סוד במכתביו. כי על כן חשב לו הערדער לאשר נעלה לראות את בן מנחם פנים אל פנים ולהתהלך אתו לבקש מפיהו תורה ודעת ולהתעורר בחברתו להגיון וחזון.

בימים ההם חלה בן מנחם את חליו, כי מעת לעת כהו עיניו וברוחו אין נכינה ויהי אנוס לחדול מעבודתו בספרות כשש או כשבע שנים. אז שאל הערדער פעמים רבות לשלוחו מפי ניקולאי מיכר הספרים, הנה הוא כותב אל ניקולאי בירח דעצעמבר לשנת 1771 בדברים האלה: „מה שלום הארון משה? האין תקוה כי ישום סדרים בכתביו, כאשר הכטיח, וכי יוסיף לעבוד את עבודתו בספרות כשישוב לאיתנו? בחדלו מעבודתו יסיף לעם אישכנו ראש החכמים והוגי דעות בפלוסופיא וביפי השירה והחזון. זאת נראה, על דעתי, גם בספר המלים אשר זה עתה הוציא סולצער לאור. הספר הזה הוא קיבץ שגרי כתיבים ומאמרי בקרת אשר למראה עינים אחד באחד יגשו והוא בגין רם ונשא אבל באמת לא כן הוא.“ (מ„שארית כתבי הערדער“ כרך שני צד 215).

אמנם היו ימים אשר כמעט היו רוחית שני החכמים האלה זרות אשה לרעיתתה וכמו היה איזה שטן מרקד ביניהם. הן הערדער השפיק זמן רב ברמזים וסודות של לאוואמער וחמה התעו את לבבו. אולם הימים האלה לא ארכו ועד מהרה שבו בן מנחם והערדער להכיר איש את רעהו בהגיונותיהם ודעותיהם, או שלחו איש לרעהו את ספריהם ומחברותיהם בלוית מכתבים אשר רב חזון צפון בהם.

אחד ממכתבי בן מנחם אשר כתב ביום העשרים לירח יוני, שנת 1780, יגיד לנו את מרי שיהו על אדות מצב היהודים במדינה בימים ההם. במכתב הזה נקרא בדברים האלה: „... יש לי ילדים, וזאת חיבתי לחנכם. אולם איזה הדרך אשר בו אדריכם ומה היא התעודה אשר אשים לפניכם בנתיבות החיים? אם יהיו לסוחרים העוברים ארצות במרכלתם ובעכרם את גבול ארץ זכסן ופילו השוטרם גורל לגלגלתם ועד פיהו ישימו עליהם מס, או כי יהיו לחכמים ומליצים

לדעת לעות דבר לאחד מעצלי המושלים בארץ הקדם ובהיותו סרוח על משכבו ומפקח בכל פה ישכילו לספר באוזני את אגדת המבעות אשר יחד נשתוו ואין יודע להבדיל ביניהן; רק המכונן מצעדי גבר הוא יודע. לעת בזאת זאת חובתי ואעשנה להורותם מוסר והשכל ולהנבם בדרך הכונות לכל יעקשו את הישרה ולא ישאו חרפה על מעשיהם. ואם בלא משפט יעטו עליהם אנשים תועים מדרך השכל כלמות או כי אנשי בליעל יחבאו עליהם בזדון דברים אשר לא כן, יהיו מן הנעלבים ואינם עולבים שומעים חרפתם ואינם משיבים; לא ישימו את רכבם אל חורפיהם על לא חמם עשו ולא ישיבו חרפה אל היקם, אבל ישאו בדומיה את אשר נטל עליהם עד אם תפקינה עיני התועים לראות את עוהתם ויכפרו פניהם".

מות הרבם לעססנג הקרוב את לבות שני רעיו, הערדער וכן מנחם, חד אל אחד וילכד את הנפרדים כמעט בקשר של קינא, או כהתאבלם שניהם על האמדה הגדולה אשר אבדה למו בהלקח מהם ידידם הנאמן ואיש בריתם כתב הערדער אל בן מנחם כדברים האלה: "יהי רצון מלפניך, בן מנחם האהוב והרצוי, לפתוח לי את כנור לבבך כי אבוא בי ואדוש את מקומי, להיות קרוב אלי יותר מאשר היית עד כה... לא לדידות אתהנך, כי אין איש אשר יוכל לדרוש ידידות מרעתו בלתי אם כי עוד כמרים יודשהו כבר נתון לבו אליו, גם ביצדי לא נתנני הנאץ אשר בלתי לבקש מאיש נדבת ידידות. אבל אחת שאלתי איתה אבקש כי לא תמנע ממני את הרצון אשר אתה מושביני לכל הקרב אליך, כי המ אליו שלום אמת ותמים בדברים אשר כף מוח שנינו יחדיו תמים נתור לבוא אל מחוז הפנים, אף אם איש איש במסלתו ילך ולא דרך אחד ישנינו. זאת אישאל ממך, על זאת אהפלל מלפניך מאשר יקרת אף נכבדת בעיני מאד; מאשר אכבדך בנפש הפצה ואהבתך בלבב שלם, ומשנה לשנה בכל ימי חיי הגדל אהבתי אליך, תוסיף אמץ ותרבה עצמה".

על מכתבו זה השיבו בן מנחם ביום חמשה עשר לירח מארץ שנת 1781 כדברים האלה: "גם זה לנו אות נאמן, הערדער מחמדני,

זה הכח לתובן לבות ומשובב נתיבות בני אדם כי מות לעססינג מקרב שני לבבות זה לזה, שני לבבות אשר כמו שנודע עתה הדבר, רק איזה שטן לא נדע שחרו היה מרקד ביניהם ושגגה ובלי דעת הפרידו כמעט בין הדבקים ... מות לעססינג! האיש האחד אשר שלשים שנה הסכנתי דרכיו ובחנתי את לבבו ולא מצאתי בו אף שמיץ „חכמת אנשים מרומדה“ לשית בחלקות איש לרעהו או לשמור לפעמים מחסום למו פיהו ולא יגיד כד אשר עם לבבו, האיש אשר בכל עת תמיד היה לבבו שלם עמי ורוחו נאמנה לי — כתמת לבבו ואמונת רוחו אשר לא החליפו את מתכנתן במאומה אף רגע — ויהי איש בריתי ואיש חסדי! מות ירדי, אשר בו דבקה נפשי ואתו הסכנתי להלוך נגד החיים, העמיק פצע בלבבי ויכהו בתמהון. אולם הדעת כי גם בלבבך השאיר מקום ריק ושמש וכי יש את נפשך למלאות את החסרון בהקריבך את לבבך ללבבי תעלה כמעט ארוכה לחברתי ותנחמני מיוגוני. תודתי ערוכה לך מעומק לבבי כי הואלת לקדם פני ותצעד את הצעד הראשון להתקרב אלי, היה בטוח כי הפגשני בחצי הדרך בצאתי גם אנכי לקראתך. אמנם אנכי הנני הוכך אמ ולא ארחיב צעדי אבל גם אשמור דרכי ולא אעצור במהלכי. איש איש יכונן צעדיו כרוחו וכלבבו, ובהכשר דעתך לבחון תכונות בני האדם אני בוטח כי תדע ותבחון את ארחי אשר למראה עינים „יתעלם עליו קרח“ ולא תחשבהו לאירח אי רצון ומרי. הן באמת לא קרח ולא כפור בלבבי, כי אם חשבון ומשפט, ותקותי חזקה כי ברבות הימים תמצא את לבבי נכון ונאמן לפניך וגם שוה באהבתך ... אני תקוה כי זה הצעד הראשון לקרב את לבותינו איש לרעהו לא יהי האחרון, והנני זיתן לך את בריתי אמונה כי תמיד יהי לבי ערום נגרך, וכהיום הזה כן בכל עת לא אכסה ממך דבר אשר יהי עם לבבי. כבר ממני הדבר ללכת בעקבותיך בצעדי און ולמהר לעלות בפעלות אשר עלית, אבל בלי כל קנאה אביע משוש לבי ואגיד לך תהלה בכל פעם אשר יישר פעלך בעיני ואת מעשיך ארצה. אהוב אותי אה יקיר!“.

כל איש משכיל ונבון ישבע נעימות ויקרא ענג בקראו את

חליפות המכתבים בין בן מנחם והערדער, כי ימצא במו חוון אנשי רוח, דעות ישרות ועמוקות והגיונות נעלים ונשגבים. מאחד המכתבים אשר ערך בן מנחם להערדער ביום שמונה עשר לירח מאי שנת 1781 נודע לנו, כי היה את לבבו לכתוב „על אדות ליסינג ותכונת רוחו“. צר לנו כי לא הוציא את מחשבתו זאת לפעולה. הן לא נפון כי הוא היה האחד אשר בירו להפיץ אור על תכונת הנפש היקרה הזאת ולתארה כמתכנתה.

המכתב האחרון אשר ערך הערדער אל בן מנחם כתוב בירח מאי לשנת 1784. בו יביע לו את תודתו על משלוח המחברת „ירושלים“ אשר „קרא בשום לבב וברוח דעת ומשפט ויתענג עליו מאד“. את המכתב הזה יחתום הערדער לאמר: „חיה בטיב, חכם חביב, ואהוב אותי כאשר אהבך אני“.

כמו שהיה בן מנחם סמל המופת לליסינג רעו בכתבו את המחזה „נתן החכם“, כן נכיר עקבות הפעולה אשר פעל בן מנחם על הערדער בספרי החזיון והמדע אשר כתב. נקרא נא בספרו הנקוב בשם „אדרצסטעץ“ ונראה לרעת מה גדלו מחשבותיו ומה גבהו הגיוניו בדברו על אדות משפטי בני האדם ויחוסם איש לרעהו. הנה כי כן נקרא בפרק המדבר על אדות „החפצים לזכות את ישראל בהשיבם אותם מרתם“: „... אל העמים, אשר בלא משפט ובזרון לבב הכאיבו ימים רבים כל חלקה טובה בלכות היהודים ובאכזריות חמתם הפכו את הוד נפשם למשחית; אליהם היתה עתה המצוה להטיב את אשר הרעו אם בזרון או בשגגה, וראשית מעשיהם ההי להשיב את המקולקלים שבבני בריתם מאון ולא יוסיפו עוד להאדיב את נפש היהודי על חנם... מה טוב ומה רצוי המעשה אשר יעשו העמים והממלכות להשיב אליהם את לבות בני ישראל, הגוי החכם והנבון, לעשותם לאזרחים נאמנים למלכם ולארצם ולהת למו ידים להקדיש את כחם ושאר רוחם אל הארץ אשר בתיכּה הם יושבים ולהפרות ישע לשכניהם“.

את תכונת נפשו של בן מנחם נכיר גם ביחוסו אל הערדער

בכל מהרה ונועמה, בכל תמתי ונדיבותה. אהבתו לאנשי שלומנו היתה תמה וברה, כל חלקות וכל עקשות פה ולוות שפתים זרו לו וכל עקמומיות וערטימיות רחקו מכליותיו. אותו נמצא נאמן למחשבות דוחו והנות לבבו בכל עת ולא יש מדרכו אף רגע ימין או שמאל. לא בן הערדער עמיתו. הוא אף אם היה איש יקר לבב ונדיב רוח, בכל זאת נמצא לפעמים רבב על הכינת נפשו ויש אשר עלה איד המשפטים הקדומים הנטיעים בלבבו ויסך בענן לו מראית נבוחה. הנה כי בן יספרו לנו סופרי דברי הימים, כי בשנת 1774 ובן מנחם והערדער נפגשו בעיר פירמינז, בהתמחהם שמה בימי הקיץ להתרחץ במדינות התרופה, וילבש הערדער גאות ראש הכהנים וישם לו סתר פנים כמעט בקחתו דברים עם בן מנחם. ובן מנחם העמיד את פניו כמו לא ידע ולא יבין כי רוח אחרת היתה את הערדער ידירו ופניו אינם אצו בתמול שלשום. אחרי ימים אחדים הכיר הערדער את משוגתו ואת עותתו וינחם על לכתו עם בן מנחם קרו ויבפש כמנו סליחה. או השביל בן מנחם להשיבתו דברים, אשר יעידו על טהר נפשו וכי לבבו ועל חכמתו ותום דרכו, לאמר: „אם בוז ואם כח, זה דרכי מאז לתת את לבבי לדעת לחלוך נגד אנשי בריתי בשנות אחד מרם את מצבו בחיים, כי ועלה מעלה או כי יעפיל לעלות. או אשמור דרכי רבלי התפרץ אל ביתו כאשר הסכנתו עד כה, אבל אתדפק על הדלת ואמח אוני להקטיב לדעת אם לא ההליף גם את לבבו בהשתנות מצבו בחיים, או כי אבף עליו כעבו הדדש לשנות את מעמו ואת ארחו בהתיבותו עם ידידו מאז. כי על כן גמרתי בלבי להכין את ארחותי על פי הפין לכבך ולהפקיד את ידיותנו ביד העת, אולי יבינונו הימים הבאים לדעת את יחסנו איש לרעהו. אף אם בלבי אתעב את ההתחכמות הזאת אשר „חכמת אנשים מלומדה“ אקראנה ויש בה הרבה יותר מאבק-ערמומיות, בכל זאת יש תיבחות בפי להגיד ישרה וגם אצדיק את נפשי ברעתי כי בתור יהודי כבד ממני לבחור דרכי כרוחי וכלבבי, כי מצבי בחיים וכביר עליו אכפו לספור צעדי ולהביט מסביב לי בעין פקוחה במרם אצא לפעולתי ובמרם אוציא מפי הגה“.

בן מנחם והנשים .

איש גבן וקמץ קומה היה בן מנחם . בכל זאת אהוב ורצוי היה בן מנחם בכל ימי חייו לנשים אשר הכירוהו פנים אל פנים ; בכל זאת מצא חן בעיניהן וישא מלפניהן חסד . הן עיניו הגדולות והפתוחות לרוחה הבריקו בשחור עפעפיהן נגה נפש נדיבה , נגה הנפש אשר גחלים תלהט לכל טוב ויופי והיא מתעלפת באהבתה לכל בני האדם . הן על מצחו הרחב ונסב למעלה הכינה הענוה כסאה וכבוד הדעת וההגיון חופף עליו כל היום . אכן שאר רוחו ואמץ לבבו וחין הכונת נפשו המה חברי הקסם אשר כמו משך אליו לבות כל יודעיו כאנשים כנשים ; המה עשו לו גם את נפשות נשי דורו . ויהי השיח אשר היה להאיש הזה הדגול מרבכה עם נשי דורו פרק נכבד בתודות ימי חייו .

האשה הראשונה אשר אליה יתיחש כל איש היא — האם . כלנו יודעים ערך הפעולה אשר הפעלנה האמות על בניהן המתעתדים לגדולות . אנחנו נשפיק בהזכירנו בזה רק את האשה לומיטיא בונפורט אשר אליה מתיחשים הנפוליונים , ואת האשה „מרת ראמה“ אמו של המישורר גיטה . ובכן צר לנו כי על אדות אמו של בן מנחם כמעט אין אתנו יודע עד מה . גם הפילוסוף לא יזכיר בכל ספריו ואגרותיו על אדותיה מאומה . רק המסרת איש מפי איש תגיד לנו כי הרוך , החמדה וההחנינה אשר בתכונת נפש משה מדיסוא היו לו מורשה מתכונת נפש יולדתו , מתכונת נפש האשה העניה אשר באחד ממשכנות הדלים , ברחוב אסכני אשר בעיר דיסוא ילדה בן . והכן הזה לגדולות נוצר ויהי לאיש הטופת לכל הדורות , לאיש אשר לא רק בדבריו ימי עמו כי אם גם בכתב כל הגוים למשפחתיהם יכתב שמו באותות פז לזכרון לדור אחרון . שם האשה הזאת היה סוסי , ואחד הכותבים את תולדות בנה יספר על אדותיה כי היא היתה אשה רחמנית , בעלת נפש נדיבה ולב מלא רגשית התום והענוה , החסד

והחנינה; אחת הנשים היהודיות המצוינות במדותיהן התרומיות, אשר מספרן לא מעט היה בדור ההוא. היא נאספה אל עמיה עוד בטרם גדל משה בנה ויהי לאיש, ועינה לא ראתה את ילד שעשויה בתור אדם המעלה ולכה לא גבה לכל הכבוד אשר נתנו לו המשכילים בעם. האשה השניה היא — חברתו ואשת בריתו.

מתנה מיבה הצפינה ההשגחה העליונה לבן מנחם בבית גנויה ופרומיט גוגנהיים שמה. את האשה הזאת בחר לו בן מנחם בעודנו בעצם ימי עלומיו ותהי לו לרעיה נאמנה בכל ימי חייו, ותהי מקור אשרו ומשוש לבו בחיים. היא העירה עליו ותנצרהו כבבת עינה, היא כלכלתהו ותפנקתהו כאשר תפנק האם את ילד שעשויה ולא חשכה מנפשה כל תלאה להפוך לו את עמק הבכא לגן עדנים.

בן מנחם לא נשא אשה לשם ממון כי אם בחר לו את האשה אשר נפשו רצתה בה. על נקלה יכול בן מנחם לארוש לו אשה גאיונית מכנות ברלין, בת אחד השועים היהודים בימים ההם אשר על עושר אבותיה גאותה והיא מתיפה ומטבת דרכה כל היום לבקש חיים, חן וכבוד. הן רבות בנות החן והעושר נשאו אל הפילוסוף עין ובחפץ לבב נחנו את ידיהן לו להוסיף על עשרן לזית כבוד ולהתימר בשם תפארתו. אולם בן מנחם מאם בכל אלה ויבוה את צלמן, את רום עיניהן וגאות לבבן. הוא בחר לו אשה כלבבו ולא אל כסף הנדה היו עיניו נשואות אף אם דל היה חלקו בימים ההם ומשכרתו כרואה-החשבונות בבית חרשת המשי אשר לבירנהרד היתה מצערה. האשה אשר בחר לו, אחת הנשים הנדיבות והמצוינות בכנות גילן, היתה האשה הכשרה והצנועה, בת אברהם גוגנהיים יושב עיר המבורג. בירח מאי לשנת 1761 נסע בן מנחם עירה המבורג ושם ראה את האשה אשר הוכיח לו ה', את העלמה אשר „עיני תכלת לה“, בת אברהם גוגנהיים, ומן הרגע ההוא היה כל לבבו נתון לה. פרומיט גוגנהיים לא היתה סמל הכנית היופי כאשר יתארו ציירי אמן את אשת החן, אבל קסם היה על פניה וכן הוצק בכל תנועות יצורי גוה ותהי משאת נפש בן מנחם גם על הצנע לכתה וטוב לכבה.

במכתבו אשר ערך אל בחירתו ביום העשרים ותשעה לירח יולי

שנת 1761, כששה שבועות אחרי האירוסין, נראה מה נעמה לו ומה יקרה בעיניו:

„פרומיט האהובה בכנות!

במכתב אביך אלי גליתי תעלומה אשר לא מעט התענגתי עליה. האיש הטוב הואיל לתת לי את בריתו אמונה כי בתו פרומיט מצוינה היא כן בתום דרכיה וכן ביפיה. מה דעתך על זה? מי לא יאמין לאיש תם וישר על דברתו? האיש הטוב, אברהם גוגנהיים, הלא ידע הלא ישמע כי הפילוסופים גם המה מוצאים חפץ ביופי. אולם על זאת יסלח לי. אנכי יודע את פרומיט בתו יותר ממנו. היא יפה אולם תום דרכיה עוד יעלה על יפיה; היא רבת החן אבל לחין הליכותיה ואמונת רוחה אין ערוך. — אקנא כך, פרומיט אהובתי, כי תשכילי לכלכל דבריך בהביעך את רחשי לבבך. גם מכתביך היותר קצרים המה מלאים הגיוני חן ורגשות עדנים. זו כחך לשפהך כי היא שפה היוצאת מן הלב בלי כל פרכוס המליצה, ותחת ההתולים הרקים, אשר יכבירו רבים על מכתביהם וישביתו אותם מטהרם או כי גם לא אחת יהפכו פניהם למשחית, תבחרי את בהגיונות טהורים ואמרות מוקקות. הוסיפי נא, פרומיט האהובה והנחמדה, לשעשע את נפשי במכתביך שהם כרם מחמדים. נתתי אל לבי לדעת כי ביום אשר לא אערוך דברים אליך ולא יבאו דבריך אלי אינני מוצא כל ענג ואינני רואה בטובה — והאיש מה הוא אם לא יתענג על החיים? לא, כל עוד יהי גורלנו להיות רחוקים זה מזו, נואיל נא דשעשע את נפשנו בתתנו לנו ידים בכל עת לקרב את מחשבותינו ולהגות איש במשנהו. לא מעט הוא הענג אשר ירחש לבבי כחשבי: עתה קוראת פרומיט את מכתבי, ברגע הזה עורכת פרומיט דברים אלי, בו ברגע תעמיד את פניה על כי בא איש ויפריענה ממעשיה, ועתה תשיש כי תמצא טכטא נכון לבטא את אשר עם לבבה. את תשחקי! מורתני היקרה לי! אמת נכון הדבר, אניד זאת גלוי. האם לא התאמצתי בכל עת תמיד להשכיל עשות כמוך? ...

באהבת נפש הנני שלך משה דיסויי."

ימי הארוסין של בן מנחם ארכו לשנה תמימה, כי עוד היה לו להבין הרבה בטרם יבנה ביתו; ותהי ראשית חפצו להציב לו יד ולהטיב חלקי ולא תרע אשתו החדשה מחסור. אמנם האיש אפרים פישל, הקבלן למטבעות הממלכה, נמצא לו בעת ההיא ויקצוב לו שכר רב בהואילו להספח אל אחת הבהונות בלישבת עבודתו, אולם בן מנחם לא נאות לו, כי ישרת לבבו לא נהנתהו לשלוח יד לדברים כמו אלה שיש בהם משום אבק—פסלתן של המטבעות.

בימים ההם לא ידע בן מנחם שלום בעצמיו וראגות שונות עצבו את רוחו. גם לא אחת התגבר יגונו על הפילוסוף, אשר זה דרכו מאז לשאת בדומיה את אשר נמל עליו, וישפוך את מרי שיחו אל חיק מיודעיו. הנה כי כן נקרא במכתבו לידידו אבבט כדברים האלה: „מי האיש אשר לב בשר לו ולא יחס בראותו את מרבית ביתו והמה בתום דרכם נושאים חרפת מחסור בעת אשר נערים ריקים ופוחזים כמעט נחנקים במשמן חלקם; מי האיש אשר בחמלתו על הקרובים ללבבו הוא אנוס להשפיל כבודו ולשית בחלקות לאנשי זרוע— ולא יבוש ולא יכלם לשאת עיניו אל בנות החכמה להשתעשע בחברתן או לבקש אהבה ממיודעיו ישרי הלב? ...” אולם רגעי עצבונו לא ארכו כי — מפני מכתב אחד קטן הכתוב בידי פרומיט ארוסתו נסו כל יגון ואנחה וכחש בם מקומם לא ראיתכם.

המכתבים הפעמים, אשר נשארו לנו ממכתבי בן מנחם לארוסתו, יזכירו לנו את מכתבי לעססינג לארוסתו חוה קאניג, כי ידמו וישוו למו. כמהם כן גם מכתבי בן מנחם נקיים מכל הניבים הנכובים אשר יכראו האיהבים ברוח שפתיהם לרגש העילה כאבק לעיניהם, מכל משאות השוא לאור הירח והכוכבים ומכל תעהועי ברק אמרו חכמה ובינה יתרו à la רחל לעווין-ורנהגן והנריעטע הירץ! אנחנו רואים לפנינו שני אנשים נכוני רוח וישרי לבב האוהבים איש את רעהי אהבה רמה וברה, והמה מביעים את הגות לבכם איש באזני משנתו כדברים נכוחים ולא ירעו רוח אף לא ירדפי קדים לשנות בדמויות הגל ולגלות פנים באהבתם שלא כהלכה — כמעשי בני הדור ההוא, דור טהי תפל, דור עקש בשירתו ופתלתול בחכמתו! למכתבים

האלה יש ערך גם לדורות הכאים ואנחנו מוצאים חפץ בהם בהיות חן אמרי אמת ונכוחה עליהם.

מכתבי בן מנחם יעידו לנו כי פרומיט ארוסתו היתה אשה משכלת ותכן גם מצאה חזון בדעות הפילוסופיות של ארוסה. אהבתה העירה את רוחו גם לשיר בשירים! הנה על שער הספר — כתבי בן מנחם, דפוס ברלין, בשני כרכים, 1761 — אשר שלח אליה למנחה כתב גם שירים אחדים אשר שר לכבודה. „השירה לא עלתה יפה” יאמר עם מכתבו „אבל באונינו היא עולה בשיר השירים”.

לפני שנות מספר הוציא ד"ר א. יעלינק מכתב אחד ממכתבי בן מנחם לאריסתו, — והמכתב הזה מרמז נספח אל אספת כל כתבי בן מנחם. כי אם ראה ראשונה אור בהוצאה השניה של תולדות בן מנחם להד"ר קאיורלינג, במכתבו זה נראה את בן מנחם כמוב לבו באהבתו והוא יבחר לצון-ערומים וחדודי-שעשועים עם חמדת נפשו, לאמר: מרם שמתי לבי לדעת כי אין ראי בחדרי עד אם באה אלי פקידתך החזקה במכתבך האחרון למהר ולראות את פני בראי. חפצתי לסור למשמעתך, אבל הנה — אין ראי בבית. ובכן תוכלי על נקלה לשער מה רחוק הדבר ממני להתבונן אך פני לדעת אם שוחקים או זועפים המה. אנוס אנכי להאמין לדברי אחרים המעידים על חזות פני, ואינני יודע מה טיבו של איש המודות אשר הואיל להגיד באוניך כי פנים נועמים לי. אמנם אחרי אשר את הבטיחוני כי שגה האיש הזה ברואה ייטב לבי ואשבע נעימות — את פני”.

אחות היתה פרומיט ושמה בריונדיל. אותה חוקר בן מנחם על חרודיה השנונים והתוליה הנעימים. אחד המכתבים אשר נשאר לנו לפדיטה ממכתבי בן מנחם אליה, והוא כתוב בכתב יהודית, יעיד לנו על תכונת נפשו גם יגיד לנו מה נעמה להפילוסוף אחות אריסתו, כי השיב לה בטעמה וגם לא כחד את האמת תחת לשונו. בי נראה כדברים האלה: היום יהי לך ענין רב לענית בו ויריך תחינה מלאית עבודה. הנה שמעתי כי ליב העערולד הקדיש עליך מלחמה במכתב מלא חצים ענינים ומדקרות מחטים חדים. אמנם רבים הקוראים את מכתביך, ואשער כי לא מעטים יהיו ביניהם אשר תבוא

בם התשוקה לקחת עמך דברים ולקרוא אותך לריב-התולים ולמלחמת שפתי לצון. אורם כשאני לעצמי, אם לא אשית בחלקות לך, אניד ולא אכחד כי את מכתבך האחרון כתבת „כלאחר-יד" וטעמו לא עמד בו. מלבד התול אחד או שנים של מעם מלאתיהו דברים של מה בכך, וכזאת לא הסכנתי מתמול שלשום לראות כך. כמעט אפחד פן הקימות את מוראך ואת חתיך אשר נתת עלי תמיד ותתני את מלאכתך להעשות על ידי אחרים. הן לא אוכל האמן כי פתאם תמונגך תושיה, וטוב מעמך ודעתך לא עמדו לך".

בראשית ירח מאי לשנת 1762 כבר הוטב מצבו ותהי תכלית מחשבתו לקחת לו את פְרוּמיט ארוסתו לאשה. החתונה היתה בעיר המבורג. עוד בירח אפריל לשנה ההיא שלח לו אַבְבָּט ידידו את ברכתו ליום חתונתו ושמחת לבו. ושבועות אחדים אחרי יום החתונה השיב לו בן מנחם מכתוב תודה ובו הביע לו את משוש לבבו ואת כל אשר אהו. במכתבו זה נקרא כדברים האלה: זה שבועות אחדים לא לקחתי עם רעי הקרובים ללבבי דברים, לא באתי עמהם בכתובים, שכחתי מהגות דעות, לא הגיתי בספרים אף לא כתבתי מאומה. כל היום הנני משהעשע, מטיב לבי במשטה ומעדנים, שומר פקודים ומנהגים קדושים; הנני אנוס לתת את פני לרואים, לבוא היום בסוד חברה אחת ומחר יחד כבודי בקהל חברה אחרת. וכה הנני מבכה את עתי באלפי קטנות ושעשועי הבל. הן באה השעה, בחיר ידידי, אשר בת החכמה נבאה לי אליה מראש. עלמה „בעלת עיני תכלת", אשר אקראנה לי היום אשתי, המסה את הקרח אשר התעלם על לבב ידיך ותצית בו רגשות שונים ותלכוד את רוחו באלפי חבלי שעשועים— אשר רק לאט לאט יחבול עתה מומות להסיר את מלכדתם מעליו".

אשת בן מנחם היתה אשה טובה ומשכלת, רעיה נאמנה לאישה ואם רחמניה לפני בטנה, גם אשה יראת אלהים, אשה עבריה המצוינה בצניעותה ופרישותה. אחד המכתבים אשר כתב בן מנחם לידידו אַבְבָּט, ביום האחד עשר לירח יולי שנת 1766, יעיד לנו מה גדלה אהבתו לאשתו. בו נקרא כדברים האלה: כמעט בכל העת ההיא זנחה משלום נפשי ואהי כאיש נדהם. בעת ההיא מת

עלי אבי הזקן, לפני ירחים אחדים אסף המות אחר מילדי בעודו כאבו; והנה היתה הרעה נגד פני לשכל אותי גם מאשתי אשר אהבתי אליה גדולה מאהבתי לאביו ולבני."

הסופר בירטהולד אויערבך יתאר לנו בקסם השירה את הפגישה הראשונה של בן מנחם והעלמה פרומיט ושיחתו עמה בבקשתו ושאלתו כי תתן לו את ידה; הלא כה יספר:

"בן מנחם איש השם, אשר לו קראו כל מכבדיו "סוקרטס של דורו" התמהמה בימי הקיץ בעיר פירמונט, עיר שיש בה מעינות הרחצה. שם הכיר את הסוחר גוגנהיים מעיר המבורג ויתהלך אתו כאת רע וידיד.

"רבי משה" הגיד אליו פעם האיש גוגנהיים "כלנו פה נכבדך עד כל כבוד, אולם בתי תפליא לך גודל ואת שמך תעריץ בתאות נפש. לוא הוכיח ה' את בתי לך לאשה כי עתה חשבת לי זאת לאושר נעלה מאין כמותו. לוא הואלת ותבחר לך עת לבוא עירה המבורג ולבקר בביתי".

בן מנחם לא האמין בנפשו כי ימצא חן בעיני העלמות בהיות גבנון לו מפנים ומאחור. בכל זאת אמץ פעם את לבבו ויסע מברלין, ויסר בדרך מסעו עירה ברוינשווייג אל בית לעססינג ידידו לראות את פניו ולהשתעשע בחברתו. ויבא בן מנחם עירה המבורג ויבקר את גוגנהיים בתא המסחר אשר לו.

"סורה נא אל ביתי" הגיד לו גוגנהיים אחרי רגעים אחדים "בתי תשיש מאד לראותך. רבות ספרתי באזניה על אדותיך". ויעש בן מנחם כאשר הגיד לו גוגנהיים.

ויהי ממחרת ויבא בן מנחם עוד הפעם אל תא המסחר אשר לגוגנהיים. רגעים אחדים החרישו שניהם כמו נעתקו מפייהם מלים. אחרי כן פתח בן מנחם את שפתיו עם היושב ממולו ויהלל באזניו את בתו כי היא רבת החן והגות לבה תכונות.

"אמנם כי כן, אישי הרב" השיב גוגנהיים אמריו לו. "אולם האגיד לך את הדבר כהיותו בתם לבב?" "הגד נא!"

„פילוסוף אתה, אישי הרב, היגה דעות, איש נבון וחכם. אתה לא תחשיב זאת לילדה לחטאה. היא הגידה כי נבהלה בראותה אותך, ען כי...”

„יען כי גבנון לי המשחית את תארי”
גוגנהיים הניע ראשו.

„מראש חשבתו כזאת” הגיד בן מנחם „ככל זאת אחת אשאל לסיור עוד הפעם אל ביתך ולקחת מבתך ברכת הפרידה”.

ויבא אל מעון גוגנהיים וישב על הכסא ממול בתי בשבתה אל החלון וכידה בד לבן לתפירה. עד מהרה נסכה השיחה על אדות ענינים שונים, אולם העלמה לא הרימה בשיחתם את עיניה מעל הכר אשר בידה ולא הביטה בפני בן מנחם. פתאם ערכה אליו שאלה לאמר:
„התאמין, אישי הפילוסוף, כי בשמים מכריזין על הזוגים?”

„אין כל ספק; ואנכי יודע ועד בספרי את אשר קרה לי. הלא תדעי הלא שמעת, עלמה כבודה, את הכתוב בתלמוד כי ארבעים יום קודם יצירת הילד מכריזין: בת פלוני לפלוני! גם קודם יצירתי הכריו המלאך באוני על האשה היעודה לי — ואשמע מפיה כי להאשה הוואת יהי גבנון, גבנון נורא מאד. שדי רהום והנון, קראתי מנהמת לבי, בתולה גבנת וכפופת הקימה היא קשת רוח ומרה נפש, לכתולות נאווה היופי. תנה לי את הגבנון, ואנכי אשא ואסבול”.

כמעט כלה בן מנחם את דבריו והעלמה נפלה על צוואריו ותחי לו לאשה, ויחיו היי שלוח ונעימות”.

אמנם בן מנחם חי עם אשתו ובניו אשר ילדה לו חיי שלוח ונעימות. רק דאגה אחת שברה את לבו לפעמים בחשבו דרכיו וירא פן ימות ולא ינוח לאשתו ולילדיו די הון לכלכל את צרכיהם. ירחים אחדים לפני מותו פגשוהו אחד מידידיו בשבתו בצל העץ, אשר לפני ביתו ברחוב שפנדוי אשר בכרלין, והוא מעמיק במחשבותיו והכרת פניו הענה בו כי נעצב הוא אל לבו. „מה זה היה לך בן מנחם אהובי?” שאלהו ירדו „רואה אני כך כי דאגה נוראה התקפך!”. „אמנם כי כן” השיבהו בן מנחם „היגה באה בנפשי. הן אחשבה לדעת מה יהי גורל ביתי אחרי מותי, ויתרי אשר אניח לאשתי ולעוללי אך מעט הוא”.

ואנחנו יודעים כי שוא דאג דאגה לא היתה דאגה. בניו אחריו ראו ברכה רבה במעשי ידיהם ואחדים מהם היו לאנשי איצרות. ביתו של בן מנחם היה פתוח תמיד לרוחה ואשתו השכילה לקדם את פני כל הבאים אל ביתה בשלום ובמאור פנים. לכל איש אשר קראו לו מכובד להשתעשע בחברת בן מנחם ומרבית ביתו, היה הבית פתוח בכל ערב וערב לבוא שמה גם מכלי היות קרוא. שמה התודעו אנשים חכמים ונכבדים איש אל אחיו וישיחו וישתעשעו בדברי חכמה ומדע ובאמרי חן ורצון. גם לפעמים היה ערוך השלחן לאחות האורחים וכל הרוצה ליטול חלק בארוחת הערב יבא ויטול. הן לא משתה עליונים הוכן למו כי אם די שבר רעבונם וצמאונם עד ההמהמהם בחבורה. ואמנם רבים היו מבאי בית בן מנחם. כמעט אין איש מאנשי השם אשר היו בימים ההם בעיר ברלין, אם מהמתישבים בה או מהאירחים הבאים לראית את העיר, ולא יבקר ב"היכל" בן מנחם.

פרומיט גוגנהיים ילדה לבן מנחם תשעה ילדים. מהם מתו שנים בעודם בילדותם ונער אחד בהיותו בן שתיים עשרה שנה. ויהיו להם בחיים שלשה בנים: יוסף אברהם ונתן, ושלוש בנות: דורותהעא, רעכא והנריעטע. בתולדות הבנים לא נמצא חפץ רב, כי לא הצטינו במאימה, כי על בן רק אל תולדות הבנות נשים לבב. בן מנחם חנך את בניו ובנותיו בדרך השכל ודעת ומוסר. אולם שרש בנותיו אלה בהגדלן סרו מדרך הנוכח ומעגלותיהן נעו. בעיד אשר בן מנחם אביהן היה דבק באמונת אבותיו וישמור מכל משמר את כל החקים והתורות והמצות בכל דקדוקיהם ופרטיהם, התחכמו בנותיו לבו ליקחת אם ולפרוק מעליהן כל עול. לב הותל המה בימים ההם את "בנות הדור החדש" להשפיק בילדי הדמיון ובמהתלות אשר חוו המשוררים והמלוצים לבני דורם לעבור חק ולפרוע מוסר, וגם בנות בן מנחם נתמכו בחבלי משאות השוא והמדוחים והפנינה ערף לדת אבותיהן ולכל חקי המוסר והתום אשר בהם הצטינו בנות ישראל מאז ומקדם. בנות בן מנחם התפרצו לצאת מרחוב הכלא אשר בו התחבאו היהודים בימים ההם ותשאפנה אר קרבן רוח העת החדשה, ותתעינה לנגה ברק הדעות החדשות על אדות משפטי הנשים ושווי זכויותיהן ויתע לבבן ותשחתנה

את דרכן. הבת הבכירה, אשר בשמה העברי קראו לה בריינדיל, נולדה בעיר ברלין ביום העשרים וארבעה לירח אוקטובר שנת 1763, והיא המירה את דתה — על פי האגרת אשר פרידריך שלעגל ערך אליה בשנת 1799 „לדורותהעא, על דבר הפילוסופיא” — ובכריתה החדשה הוסב שמה העברי לשם דורותהעא. וזאת הבת העמיקה השחיתה את דרכה. כמעט מלאו לה חמש עשרה שנה, והיא עלמה רבת הכשרון ושאר-הרוח, ותהי לאשה להשלחני שמעון פייט-וויטצנהוזן — להאיש אשר אביה הוכיח לה. ובן מנחם אביה שש מאד על נשואי בתו. התקוה שעשתהו כי היא תהי מאשרה בגורל אישה. הנה הוא כותב אל ידידו הירץ הומברג ביום העשרים ושבעה לירח יוני שנת 1783 כדברים האלה: „ביום הראשון לחדש ניסן חגגה בתי את חג כלולותיה. בימי המשתה בא זכרך לפנינו פעמים רבות ותהי לברכה בפינו. בתי רואה חיים של אושר ושובע נעימות לימין אישה פייט בחיר האנשים.” — בן מנחם האמלל! הוא לא ידע כי דעת בתו קלה ותחדל להגיד מחר טוב לאשר אמרה היום טוב. הנה אחרי אשר כבר ילדה לאישה שבעה בנים ובנות הציקתהו להת לה ספר כריתות ותלך אחרי מאהבה, פרידריך שלעגל, האיש אשר ציד בפיו ועגבים בלבנו. יד הנריעטע הירץ היתה בכל הבגד והמעל הזה. אנחנו נוכל למצוא חשבון הלך נפשה של הבוגדה ולדעת פתרונים ללוות דרכה ובכל זאת לא נוכל הצדיקה. ברבות הימים הכירה את חטאתה הגדולה ומריה לא נכחד ממנה. נוחם ומוסר כליות באו בה וימררו את חייה ויעשו בלבבה נקמות ושפטים נוראים. אחרי מותה נמצאה בין כתביה העתקת הדברים אשר שם שילר כפי מרים שטוארט בעמדה לפני אחותה אלישבע, לאמר:

פְּאָדֶם שְׁגִיתִי, מְשׁוֹבְתִי מְשׁוֹבֶת גְּעוּרִים
 תְּשׁוֹקֶת הַמְּשֻׁרָה הִיְתָה בִּי לְגֵרוֹת מְדוּן
 וְאַנְכִי לֹא נָתַתִּי דְבָרִי לְשַׁעוּרִים
 גַּם יַעַת שְׁגַגְתִּי יְלֻדוֹתַי עָלְתָה זְדוּן;
 גְּאוֹת לְבִשְׁתִּי וְלֹא כִסִּיתִי מְאוּמָה —
 בֵּת מְלֶךְ הַתְּעֵב כֹּל שְׂוֹא וְתַעְלוּמָה.

אוֹלָם זֹאת אֲגִיד בְּלֵב נְכוֹן בְּטוֹחַ :
כָּל שׁוֹמְעֵי רַעְתִּי יְדִינוּנִי לְכַף חוֹבָה
וְאֲנִי בְּחַנְתִּי בְּלִיּוֹתַי, תִּבְנֶנְתִּי אֶת הַרוּחַ,
וְאִדְעָה — כִּי מִשְׁמְעֵי אֲנֹכִי טוֹבָה.

מה נפלא היה המחזה בכוא הכת המשכלת של בן מנחם הפילוסוף לפני האב אשר ברומא ותפיל אפים ארצה והנשק אה כף רגלו... מן היום ההוא נצבה שגל לימין פֶּרִידְרִיךְ שלענגעל ותחי עמו חיי נדודים, חיי צער ועוני, מצור ומצוק. ותשא חרפת רעב, ותשא גם חרפת קרובי בעלה האחר אשר בוו לעגו להיהודיה הבוגדה, ותשא גם כלמות ומכאובים — בחמול עליה אישה הראשון, היהודי, ארוף נעוריה אשר בגדה בו, ויתן לה מבסת כסף להקל מעליה את עניה ומרודיה.

כאת דורוטהעא כן נתן בן-מנחם את בתו השניה, את רעכא, לאיש בעודנה בנעוריה. היא היתה לאשה למנחם מייער, הכרסור בחצר נסיך מיקלנבורג. אולם גם לברית הנשואין האלה לא היתה תקומה, כי לא ארכו הימים ותצק האשה השובבה את בעלה לתת לה ספר כריתות. בן מנחם היה ימים רבים ידיד ורע נאמן לנתן מייער, הסרסור בחצר הנסיך אשר בסטרעליץ-מיקלנבורג, ויחשוב לו לאושר גדול בבוא בן ידידו ומנחם מייער שמו לבקש אהבת בתו ולקחת אותה לו לאשה. הן מנחם מייער היה איש רב פעלים, הולך תמים ושומר משפט וצדקה, סוחר המכלכל את משלח ידו בהשכל ודעת וגם נתן את לבו לדרוש בחכמה ומדע. בכל זאת לא שמרה רעכא „בת הדור החדש" את בריתה לו והמצא בו ערות דבר באשר הוא יהודי. היא ישבה אחרי גרושיה בודדה ולא הלכה והיתה לאיש אחר — בלי כל ספק כי לא נמצא לה איש עוגב כפרידריך שלענגעל.

הבת השלישית הענר יעטע, ישבה בבתוליה כל ימי חייה, היא לא היתה יפה לא בפניה ולא בקומתה, כי גם תבנית גוה לא היתה מיושרה וכמו גבנון לה. — להענר יעטע היו שאר רוח והכשר דעת מורשה מאת אביה, אולם לא תואר ולא הדרר לה כי יחמדוה בלבכם

האנשים „איהבי חיים“, האנשים העוגנים אשר היו כברלין לרוב בימים ההם, למשוך אותה ברשתם. וכרעכא אחותה, אשר אחרי גרושיה הכינה לה בעיר אלטונא בית חנוך וכלכלה לנערות צעירות לימים, כן גם היא היתה למחנכת. בימים הראשונים היתה למחנכת על יד אחותה בעיר סטרעליץ ואחרי כן היתה למנהלת בית החנוך אשר בפארו, בתוך הגן הגדול אשר לבית פֹּולד.

ועתה נשים לבנו אל השיח והשיג שהיו לבן מנחם עם הנשים המצוינות בדורו. מפי כתביו נשמע ונדע כי בא בדברים, גם היו לו חליפות מכתבים עם נשים רבות בנות השם וכבירות הרוח אשר היו בימים ההם. ביניהן הצמינה אשה אחת ואליזה ריימארום שמה. היא נולדה ביום העשרים ושנים לירח יאנואר שנת 1735 לאביה הסופר הנודע בשמו הרמן שמיאל ריימארום, הסופר אשר עשה לו שם עולם לא יכרת בספרות אשכנז, בספרו „הגיונות איש החפץ בעילום שמו“ אשר לעססינג הוציא לאור, וכאביה כן בתו. אליזה ריימארום אשת המופת, אשר רבים יכנות בשם „אלילת המקור“ למשוררי אשכנז במאה השמונה עשרה, היתה נפלאה בשאר רוחה, בעומק הגיוני לבה ובהרוד שכלה. היא התבוננה מנעוריה אל ילידי רוח הסופרים והחכמים אשר בימיה ותשת לבה לאהבה אותם ולדבקה בהם, ותשחר רוחה בקרבה את בחירי הסופרים לקחת עמם דברים ולתת כבוד לשמם. היא היתה ידירה כאחות ללעססינג וגם את קרבת בן מנחם דרשה בכך לבה, כי לשמו ולזכרו תאות נפשה. ואמנם גם בן מנחם השיב לה אחוה. בן מנחם יקרא לאליזה במכתביו בשמות של חבה: „ידידתי רבת היקר“, „אליזה הנפלאה בכנות“, „אחותי הראויה לכבוד ויקר“, ועוד ועוד. בן מנחם יגיד באזניה באחד ממכתביו אליה, כי לעססינג הנחילהו במותו את מושבו בסתר לבבה.

בימי האביב לשנת 1783, בנסוע אליזה בחברת קאמפ ואשתו ברלינה, הכירה את בן מנחם פנים אל פנים. „את בן מנחם, את בן מנחם האהוב לי ראיתי אתמול—כותבת אליזה כברלין לאחד ממיוודעיה ביום העשרים וחמשה לירח מארץ שנת 1783—ראיתי אותו פנים אל פנים ואמצאהו נכון לפני כתמונתו אשר היתה לנגד עיני בחוץ רוחי: הוא אהוב ורצוי לכל איש, כלו מחמדים במדרכו החוצב להבות האש

העצורה בלכבו ומפיץ ננה רוחו להאיר על כל סביביו". גם בן מנחם למד לאהבה אותה ולתת גודל לה ויוצא לפניה את כל הגיוני רוחו במכתביו. היא היא אליזה ריימארוס אשר על ידה התודע בן מנחם אל האיש פרידריך יאקובי, ותהי—בבלי דעת—הגורמת לבן מנחם כי יריב את יאקובי ריב לעססינג על חפצו למצוא בפלוסופותו שיטת שפינוזה. הריב הזה הרעיש את עצמי בן מנחם עד מאד, ורכים אומרים כי הקריב קצו. בן מנחם גוע ויאסף אל עמיו עוד בטרם ראתה „אגרת התוכחה", אשר כתב נגד יאקובי, אור. „הנך רואה, היקרה ברעיות — כותב בן מנחם אל אליזה—את הסבות בפעולתי למרות החלטתי! חפצי היה חזק להתאפק ימים רבים ולכתוב רק מעט, ואולי לבלי כתוב מאומה בדברי החקר במה שלמעלה, ואת רק את המיתני מחפצי, כך זאשם אם כיום הזה הנני טובע מכף רגלי ועד למעלה מקדקדי במצולת חקר המופלא והמכוסה, בתלי תלים של דרשות על כל נעלם ועל כל נסתר במעשה מרכבה".

ועוד אליזה אחת אשר בן מנחם בא עמה בדברים. היא המשוררת אליזה די ריקה, בת רוזן המדינה פרידריך פאן מירס. ומן המכתבים אשר ערך אליה נתרנס בזה רק שנים:

א. „אליזה היקרה!

כל מרבית ביתי שמו את דבריהם בפי האיש העומד לפניך ומכתבי בידו, בפי יוסף בני, וימלאו את ידיו להבטיחך כי כלם בלכב שלם יהגו לזכרך כבוד ויקר, גם יתנו לך את בריתם שלום. יודע אנכי את נפש בני וגם ענותנותו תפיק ממני רצון, כי למרות המחלה אשר על דברת רופאים אחדים דבקה בו, יש ברוחו נכונה ולא יערב את לבו להקראות את פני האשה היקרה גם נכבדה בעיניו ומכתבי מליצה אין בידו. — „בן יקיר לי! — הגדתי לו — הלא זאת האשה הכבודה יודעת אותך פנים אל פנים, ונפשי יודעת מאד כי כל מרבית ביתי אהובים ורצוים לה והיא נכונה בכל עת לקדם את פניהם בשלום". — „אותי כבר שכחה—השיב לי—ואת אשר בלבי אניד כי אין דבר אשר יתן בי מוראו כיראת הכבוד בהתיצבי לפני הגדול ממני".

נכוחות כפי הנער טוב הלכב! ומי יודע בנפשו כי הנות לב הנער
הבונות, ומי יחוש זאת יותר מן —

משה בן מנחם".

ברלין א' ספטעמבר 1785.

ב. „ידידתי הכבודה!

כמעט שלחת מפניך את בר בטני, אשר על הואילך לקדם פניו
באהבה טרם נתתי לך את תודתי, והנה בר נדרי, ספרי יליד רוחי,
מתרפק על דלת ביתך בשאלתו ובקשתי כי תתניהו לבוא לפניך, אולם
בני זה לא יפריעך ממעשיך, אותו תוכלי להניח בקרן זווית עד שתהי
שעתך פנחה לפנות אליו ולשמוע מה בפיהו. השבעתי אותו אם יעיר
ואם יעורר אותך לשעות בו עד שתחפצי.

יוסף בני יתמהמה ימים אחרים בעיר סטרעליץ ואני מחכה לקראתו
בהאות נפש כי ימהר לשוב לביתו. לבי עלי דוי כי אנוס הנני להסיר
אותו מאחרי הלמודים ולהשאילהו לאליל הממון כי יעבדהו באמינה.
אחרי חכמת הרפואה אין לבו הולך, ובאשר הוא יהודי אין לו
תעודה אחרת בחיים בלתי אם להיות לרופא או
לסוחר או לעני המחזר על הפתחים! — הוא הגיד לי
במכתבו כי יש בפיהו דברים רבים לספר על אדותיך ואותם יספר אלי
פה אל פה. אל הדברים האלה גרסה נפשי.

ידידך התמים והנאמן—משה בן מנחם".

ברלין ד' אקטאבר 1785.

גם בשיג אשר היה לבן מנחם עם הסופרת סופיא בעקער נמצא
חפץ, סופיא בעקער נולדה בקורלאנד בשנת 1755 ותמת בת שלשים
וארבע שנים ביום העשרים וששה לירח אקטאבר שנת 1789. האשה
הזאת היתה סופרת רבת הכשרון, וביחד עם האשה די ריקה הוציאה
לאור ספר שירים גם „מכתבי אשה קורלנדית במסעותיה דרך ארץ
אשכנז". סופיא בעקער היתה ידידה נאמנה להאשה די ריקה ולאחותה
דורותהעא נסיבת קורלאנד, אשר לעתים הכינה מושבה בארמונה אשר
בפרידריכספעלדע הסמוכה לברלין. ושם בארמון האחיות אשר בפריד-

ריכספֿעלדע הכיר בן מנחם את סופיא בעקער פֿנים אל פנים ויקח עמה דברים. ותהי סופיא בעקער בחושבי שם הפלוסוף ותוקירהו בלכב שלם ותעריצוהו על כל כבוד. — המכתבים אשר בן מנחם וסופיא בעקער ערכו זה אל זו יתנו לנו תעודה נאמנה על חין ערך הנפשות היקרות אשר נפגשו בהגיונותיהן ותמצאינה למו חזון. המכתב האחרון אשר כתב בן מנחם לסופיא בעקער שמונת ימים לפני מותו יעלה בערכו על כל המכתבים אשר הפלוסוף הזה השאיר אחריו. רק דברים אחדים נרים על נס: „... את אומרת: הפלוסוף לא יתפלל, ואם גם יערוך תפלה לא ישמיע קולו, אף לא יביע רננה, כי אם רוחו בקרבו תשתפך וצקון לכב הפלתו לו, סופיא הטובה בכנות! בהתעטף על הפלוסוף נפשו לשפוך שיח לפני ה', או בבלי דעת נפשו ובלי בקש חשבון יתפרץ קול רנה ותפלה מפיהו. על דעתי גם הבער מאיש לא יכסל להשמיע רנה בתפלתו למען ישמע אלהים את קולו ויתענג על נגינותיו. אנחנו נשיר ונומר בהיות השירה והזמרה תנחומות לנפשו; וזאת יעשה חכם ככסיל, המימך קראת בס' תהלות דוד בן ישי ותבקשי למצוא בו מרגוע לנפשך? דעתי חזקה כי יש במומורי ספר התהלות כמו אלה אשר גם רוח המשכילים באדם ירומם אף ינשא לקריאתם ולא יוכדו התאפק לבלי ירימו קולם ולבלי ישאו רנה... זאת אגיד נאמנה כי לא אחת שעשעו תנחומות המזמורים האלה את נפשי וינעימו לי את מרורות החיים; ואני תפלה, ומפתח שפתי שירה וזמרה בכל עת אשר רוחי מלפני יעטוף ולבי יציקני לשפוך שיחי ולשאת רנה".

ואחד המכתבים אשר ערכה סופיא בעקער רבן מנחם ביום 24 לירח דעצעמבר שנת 1785 יעיד לנו מה גדלה אמונתה בו, הנה היא כותבת כדברים האלה: „אתה היית הראשון אשר בו כמח לבי כי יבין להניגי, אף יאיר דרכי בעת אשר עצמי נכחד ממני ולא אדע נפשי... הורני נא במה אוכה את ארחי לתת גם את לבי וכליותי לאלהים. הן רוח מבינתי יענני גדלו בכל יצוריו, מגרגיר החול אשר במדבר ועד השמש הגדול בגדוד צבא השמים, ובכל זאת איננו קרוב מאד ללבבי ואת כליותי לא ירנין".

בן מנחם ידע טוב מעם ודרכי נועם במהלכיו נגד הנשים, וגם בהיות לו בקרת על פעלי אחת מהן בספרות המתיק את המרורים תחת לשונו ויכלכל דבריו בהשכל ומעם. הנה באגרת בקרתו על ספר השירים

אשר להאשה קרשין — המתימרת בימי פרידריך הגדול למשוררת שירי עם, שירת הטבע, ושירי תהלה וברכה — הוא יורד ונוקב עד ההום הענין אשר הוא הן עליו וגם מותח הוא דין קשה על השירים, ובכל זאת הוא נוצר פיהו מכל משמר לבלי פגוע אף פגיעה קלה מן הקלה בכבוד המשוררת, וגם יבקש לו אמרו נועם לשים מעט קטורה באפה כי תזורר, לכל הפחות, פעם אחת.

ואף הרבר הזה ראוי להזכר, כי הפילוסוף בן מנחם נתן את לבו גם לדברים שהומן גרמא ובכל פעם אשר נפל דבר בחצר ממלכת פרוסיא שר שירי חג וכבוד בשם קהל יהודי ברדין. כן נודע לנו השיר אשר שר לכבוד בת מלך פרוסיא בלדתה בן. גם בפגוש קאטהארנא קסרית רוסיא את יוסף השני קיסר רומא בעיר מוהילוב ותסע דרך העיר שקלוב נתן על ידה שיר עברי מאת בן מנחם. אף הוא שר שירת כלה לכבוד בת המלך מאוראניען. בה נמצא חרוזים יפים ונחמדים אשר במו נסיים את רשומותינו:

הַמִּיבָה, בְּנֹר, גֵּינָן - הוֹסֵף, הוֹסֵף פְּכָה!
וְכָל עֵצָב קָל לֹא יִשְׁבִּית מְשׁוּשׁ מוֹשְׁפָחָה!
יִשְׁמֵשׁ בְּמַרְוּמִים הַפִּיָּן נִגְהָ הָאֵר פָּנִים
בְּיוֹם מְשׁוּשׁ פְּרִידְרִיךְ, מְשׁוּשׁ אָב עַל בָּנִים;
וְהַיּוֹם הַזֶּה פָּלוֹ אֹר, לֹא תִשְׁכַּן עָלָיו עֲנָנָה
יּוֹם לֵב אָב יִיטִיב גֵּהָה, יוֹם שִׁשׁוֹן וְרִנָּנָה.
גְּבוּר הוֹדוּ בַּמְלַחְמָה, הִדְרוּ בְּיוֹם קָרֵב,
יִתֵּר הוֹד לְמַלְךְ יוֹם בְּבֵיתוֹ שְׁלוֹם רֵב!
אָנָּה אֱלֹהִים, הַשִּׁבְּן שִׁשׁוֹן יִשַׁע בְּמִשְׁפָּנוֹתָיו
וַיְהִי שְׁלוֹם פְּחִילוֹ וְשִׁלּוֹה בְּאַרְמְנוֹתָיו!

DS
115
1282

Дозволено Пензуро
Варшава, 1 Февраль 1897 г.

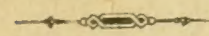

1897.
Въ Типографіи М. Левинскаго, Маршальковская 141.

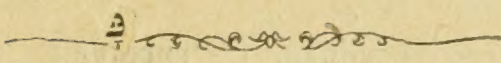
ИСТОРИЧЕСКІЕ СТОЛБЫ Л-РА А. КОЛЫТА
переводъ А. Ш. Зинбергъша
ВАРШАВА

Въ Варшавѣ, въ Типографіи М. Левинскаго, Маршальковская 141.

ИСТОРИЯ

Историческіе столбы Л-ра А. Колыта

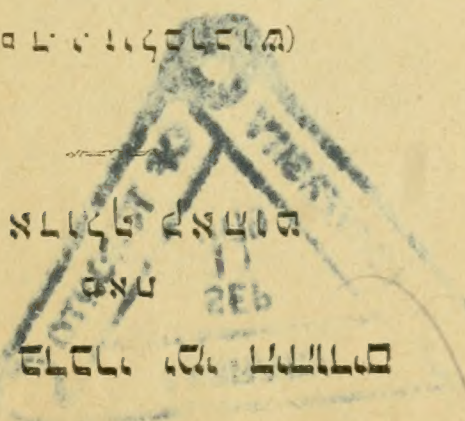

(Материалъ изъ архива М. Левинскаго)

Въ Варшавѣ, въ Типографіи М. Левинскаго, Маршальковская 141.

Историческіе столбы Л-ра А. Колыта

Историческіе столбы

DS
115
K82

Kohut, Adolph
Petah tikvah

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 06 03 07 012 8